

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

SUDAN'DA TÜRK DÖNEMİ (1820 –1881)

Necdet YASIT
0830204099

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ

ISPARTA-2012

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**YÜKSEK LİSANS
TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI**

Tez Savunması I

Tarih: 29/6/2012

Enstitü Yönetim Kurulunun / / tarih ve sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı YÜKSEK LİSANS öğrencisi ^{Nezaket} Yasit'nın "Sudan'da Türk Dönemi (1820-1881)" başlıklı tezini incelemek ve değerlendirmek üzere 29/6/2012 tarihinde saat 14.00'da toplanmış ve adayı tez savunmasına almıştır.

Lisansüstü Yönetmeliği Madde 25 uyarınca adaya dakika süreyle teziyle ilgili Ek'te sunulan sorular yöneltilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda adayın tezinin aşağıda belirtilen sebeplerle,

Tezin kabul edilmesine

(Öğrenci, varsa jüri tarafından gerekli görülen düzeltmeleri yaparak, tezinin onaylı son şeklini bir (1) ay içinde Enstitü'ye teslim etmelidir.)

Tezde düzeltme verilmesine

(Öğrenci, tezde gerekli görülen düzeltmeleri yaptıktan sonra üç (3) ay içinde savunmasını yineleyecektir.)

Tezin

reddedilmesine

(Öğrenci, yeni tez konusu belirlemelidir.)

*Tez adı değişikliği yapıldı/~~yapılmadı~~.

oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Gereği için arz olunur.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman :	Prof. Dr. Süleyman Seydi	
Üye :	Yrd. Doç. Dr. Kadir Şeker	
Üye :	Yrd. Doç. Dr. Murat Kılıç	

Ek : Herbir jüriye ait tez değerlendirme jüri raporları

Enstitü Yönetim Kurulu Kararı	Tarih:	Karar No:
Bu form danışman tarafından düzenlenerek 3 gün içerisinde ilgili Anabilim Dalı aracılığı ile Enstitüye teslim edilir.		

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “SUDAN’DA TÜRK DÖNEMİ (1820 –1881)” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza
Necdet YASIT
29.06.2012

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin tarihi seyri göz önüne alındığında, XIX. yüzyıl içine birden fazla yüzyıl alabilecek genişliktedir. Bu yüzyılın başlarında yaşanan iç sıkıntılara ek olarak bağımsızlık hareketleri neticesinde Osmanlı Devleti'nden ayrılmalar başlamış, Sırp Prensiği ve Yunanistan Devleti kurulmuştur. Yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Afrikası'nda önemli bir eyalet olan Cezayir, sömürgeci Fransa tarafından işgal edilmiştir. Ancak bu dönemde Osmanlı Afrikası'nda sadece ayrılmalar gerçekleşmemiş yeni yerler Osmanlı Devleti sınırlarına dahil edilmiştir. 1805 yılında Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa, 1820'li yıllarda Sudan'ı Osmanlı Devleti hakimiyeti altına almıştır.

Osmanlı Devleti adına Mısır tarafından idare edilen Sudan'da 1820 yılından itibaren Türk Dönemi başlamıştır. 1885 yılına kadar devam eden bu süreçte Sudan, Mısır'dan gönderilen valilerle yönetilmiştir. Yerel sultanlıklar Osmanlı Devleti hakimiyetine dahil edilmiş, sömürgeci devletlere karşı mücadele edilmiştir. Böylelikle Doğu Afrika'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Sudan da XIX. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa sömürgeciliğine karşı muhafaza edilmiştir.

Çalışmamızın ortaya konması sırasında değerli fikirleriyle yol gösteren ve sabrını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Süleyman SEYDİ'ye teşekkürlerimi sunarım. Çalışma konusunun tespit edilmesinden tezin sona ermesine kadarki süreçte beni teşvik eden, yardımını ve alakasını esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet KAVAS'a teşekkür ederim. Ayrıca Arapça tercümelerde yardımcı olan Müzeyyen NAKİP'e teşekkürlerimi borç bilirim. Kaynakların temin edilmesinde yardımcı olan İSAM Kütüphanesine ve tez çalışmamızı 2450-YL-10 numaralı proje ile destekleyen Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne katkılarından dolayı teşekkür ederim. Tezimin hazırlanması sırasında yapıcı eleştirileriyle ve tecrübesiyle beni yönlendiren kıymetli eşim Hümeysra ÇELİK YASIT'a ve nihai olarak maddi manevi yardımlarını daima üzerimde hissettiğim aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Necdet YASIT

Haziran 2012

ÖZET

SUDAN'DA TÜRK DÖNEMİ (1820 – 1881)

Necdet YASIT

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 102 sayfa, Haziran 2012

Danışman: Prof. Dr. Süleyman SEYDİ

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da bulunan Mısır Eyaleti'ne vali olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın idaresi altındaki toprakları Nil Nehri boyunca güneye doğru genişletmek istemesiyle, 1820 yılında düzenlediği askeri seferle XVI. yüzyıldan itibaren Sudan'ın merkezinde hüküm süren Func Sultanlığı'na son vermiştir.

Func Sultanlığı'nın merkezi Sinnar iken Mehmet Ali Paşa, Sudan'ın idari merkezini 1823 yılında Hartum olarak belirlemiştir. Ardından bu bölgeyi Mısır Sudanı adıyla Osmanlı Devleti adına Mısır'a bağlamıştır. Böylece Sudan'da Mısır Dönemi dolayısıyla da Türk Dönemi (Ahdü't-Türkiyye) başlamıştır. Osmanlı Devleti hakimiyeti altına giren bu topraklarda yeni bir idari teşkilatlanma kurularak Sudan'ın sosyal, siyasi ve ekonomik olarak gelişmesi için çalışılmıştır. Mısır yönetimi, Sudan'a Türk asıllı memurlar dışında Avrupalı memurlar da göndermiştir. Bu dönemde modern Sudan Devleti'nin temelleri oluşturuldu. Sudan'da Türk Dönemi, kendini Mehdi ilan eden Muhammed Ahmed'in 1881 başlayan başkaldırısıyla 1885 yılında sona ermiştir.

Sudan'da Türk Dönemi, literatürdeki genel tanımlamaya göre, 1820 ile 1885 yılları arasında kapsamaktadır. Ancak çalışmamıza konu olan kısmı ise 1820 yılından Mehdi isyanıyla Türk idaresinin zayıfladığı 1881 yılına kadar olan kısımdır.

Çalışmamızda Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'a ilgi duyması ve Sudan'ı Mısır'a bağlama süreci, kurduğu askeri ve siyasi yapı, Sudan'ı modernleştirme gayretleri üzerinde durulmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonraki Mısır valileri döneminde Sudan'daki siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik durumun değişimi ve gelişimi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Hartum, Mısır, Mehmet Ali Paşa, Türk Dönemi.

ABSTRACT

TURKISH PERIOD IN THE SUDAN (1820 - 1881)

Necdet YASIT

Univesity of Suleyman Demirel, Graduate School of Social Sciences, Department of History, Master Thesis, 102 pages, June 2012

Supervisor: Prof. Dr. Süleyman SEYDİ

Muhammad Ali Pasha, the governor of Ottoman Empire in the province of Egypt in the North Africa, decided to expand his territory to south along the Nile River. For this purpose, in 1820 by a military campaign he subverted the Fung Sultanate that had been ruling since 16th century at the center of Sudan

He decided Khartoum as the administration center in 1823 instead of Sennar, the administration center of Fung Sultanate. Then he took the control this region under the name Sudan of Egypt on behalf of Ottoman Empire. Thus the Egyptian period, in other words Turkish period, began in Sudan. He developed Sudan politically, socially and economically establishing a new administrative organization. Egypt administration sent a lot of Turkish civil servants in addition to European ones. In this period the foundations of modern Sudan were created by Muhammad Ali Pasha. The Turkish period in Sudan ended in 1885 with a uprising initiated by Muhammad Ahmed, declaring himself as Mehdi in 1881.

Turkish period in Sudan, according to the definition in literature, compasses the years between 1820 and 1885. Yet the period that our study mentions contains the years from 1820 to 1881 when the Turkish administration weakened.

This study mentions Muhammad Ali Pasha's interest in Sudan and the process of gaining ascendancy over Sudan, established military and political structures, and finally his endeavours in order to modernize this country. In the period of successors of Muhammad Ali Pasha change and development of military, political, social and economical circumstance is going to be expressed.

Keywords: Sudan, Khartoum, Egypt, Mehmet Ali Pasha, The Turkish Period.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	10

BİRİNCİ BÖLÜM

A. SUDAN'DA OSMANLI DÖNEMİ.....	19
1. HABEŞ EYALETİNİN KURULMASI VE BÖLGENİN SÖMÜRGEÇİLİĞE KARŞI DİRENİŞİ (16.YY ORTASI – 19. YY BAŞI)	19
2. KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA'NIN MİSİR VALİSİ OLUŞU VE BUGÜNKÜ SUDAN'A İLGİSİ.....	21
3. SUDAN'I MİSİR'A BAĞLAMA SÜRECİ.....	26
4. FUNC VE KORDOFAN'IN ALINMASI	28
5. SUDANLILARIN İSYANI	32
B. MİSİR SUDANI: İDARİ VE ASKERİ YAPI.....	35
1. YÖNETİM.....	35
2. SUDANLILAR VE NİZAM-I CEDİD	36

İKİNCİ BÖLÜM

A. KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA'NIN SUDAN'I MODERNLEŞTİRME GAYRETLERİ.....	41
1. EKONOMİK GELİŞİM YÖNÜNDEKİ GİRİŞİMLER	41
2. MADENLERİ KULLANMA DENEMELERİ.....	44
3. ULAŞIM SORUNLARI	45
4. NİL ULAŞIMI.....	46
B. KÖLE TİCARETİ VE YASAKLANMASI	47

1. HURŞİT PAŞA DÖNEMİNDE KÖLE TİCARETİ (1826–1839)	47
2. HURŞİD PAŞA VE GÖREVDEN AYRILMASI.....	49
3. KÖLE TİCARETİNİN YASAKLANMASI	50
C. I. ABBAS'IN MİSİR VALİLİĞİ DÖNEMİNDE SUDAN (1849-1854)	50
1. ABBAS PAŞA ÖNCESİNDE SUDAN'DA İDARİ DEĞİŞİM	50
1.1. <i>Sudan'da Ahmet Manikli Paşa Yönetimi (1844 - 1845)</i>	50
1.2. <i>Halid Hüsrev Paşa (1846 - 1850)</i>	52
2. MİSİR VALİSİ I.ABBÂS YÖNETİMİ'NDE SUDAN VE SUDAN GENEL VALİLERİ.....	52
D. SAİD PAŞA'NIN MİSİR VALİLİĞİ (1854-1863)	54
1. SAİD PAŞA İDARESİ ZAMANINDA SUDAN.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. MİSİR SUDANI'NIN HİDİV İSMAİL PAŞA YÖNETİMİ'NDEKİ SİYASİ DURUMU (1863-1879)	57
1. İSMAİL PAŞA'NIN KARAKTERİ VE SİYASETİ.....	57
2. MUSA HAMDİ PAŞA'NIN SUDAN VALİLİĞİ (1863-1865).....	58
3. SUDAN'LI BİRLİKLERİN BAŞKALDIRISI	59
4. CAFER MAZHAR PAŞA (1866 - 1871).....	61
5. AHMED MÜMTAZ PAŞA VE CAFER MAZHAR PAŞA	61
6. AHMED MÜMTAZ PAŞA'NIN (1871-1873) İDARETEN YANLIŞ UYGULAMALARI ..	63
7. İSMAİL EYYÜB PAŞA'NIN GÖREVİ (1873-1877)	64
B. HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK DURUM.....	65
1. İSMAİL PAŞA'NIN SUDAN EKONOMİSİ İÇİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR	65
2. EĞİTİM VE TOPLUM SAĞLIĞI	67
3. TELGRAF İLETİŞİMİNDEKİ İLERLEMELER	68
4. NEHİR TAŞIMACILIĞI VE DEMİRYOLU PLANLARI.....	70
C. MİSİR HİDİVLİĞİNİN GELİŞMESİ	71
1. MİSİR'İN DARFÛR SULTANLIĞINI SUDAN'A BAĞLAMASI	71
2. GORDON PAŞA'NIN VALİLİĞİ (1877 - 1879)	73
3. MİSİR GENERAL KADROSU VE SUDAN'IN GÜNEY BÖLGESİNDE KEŞİF FAALİYETLERİ	74
4. KIZILDENİZ SAHİLİNDEKİ GENİŞLEME	75
5. MEHDİ DEVLETİ VE SÖMÜRGEÇİLİK	77
5.1. <i>Mısır'da Genel Durum</i>	77

5.2. <i>Mehdilik ve Sudan Mehdisi</i>	78
6. İNGİLİZ İŞGALİ VE KONDOMİNYUM.....	84
SONUÇ	87
KAYNAKÇA	90
EKLER	97
ÖZGEÇMİŞ	102

KISALTMALAR

A.e.: Aynı eser

A.g.e.: Adı geçen eser

A.g.m.: Adı geçen makale

A.g.mad.: Adı geçen madde

A.g.t.: Adı geçen tez

A.v.: Aynı vesika

A.y.: Aynı yer

BOA.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

Ed.: Editör

H.: Hicrî Tarih

Haz.: Hazırlayan

M.: Miladi Tarih

s.: Sayfa

S.: Sayı

SDÜ.: Süleyman Demirel Üniversitesi

TTK.: Türk Tarih Kurumu

t.y.: Tarih yok

y.y.: Yayın yeri yok

Yay.Haz.: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Türkler, IX. yüzyıldan itibaren Mısır'da etkili olmaya başlamışlardır. Türklerin kurmuş olduğu Tolunoğulları Devleti, 868 – 905 yılları arasında Mısır'da hüküm sürmüştür. 905'te Abbasiler tarafından yıkılan Tolunoğulları'ndan sonra Türk hanedanının kurduğu İhşidler 935'ten 969'a kadar varlık göstermişlerdir. Türkler, Afrika kıtasında en geniş topraklara Osmanlı Devleti zamanında sahip olmuşlardır. Yavuz Sultan Selim zamanında Memluklara son verilmesi Osmanlı Devletini bölgede hakim kılmıştır. Kuzey Afrika'da Mısır bölgesinde durum böyle iken Mısır'ın yukarı bölgelerinde yani bugünkü Sudan topraklarının bulunduğu bölgelerde ise Özdemir Paşa'nın¹ 1555'de Habeş Eyaleti'ni tesis etmesi ve daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın 1820'de Sudan'ı almasıyla Osmanlı Afrikası'nın bu bölgede coğrafi sınırları ve Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanı genişlemiştir. Osmanlı, on altıncı ve yirminci asırlar arasında bugünkü Fas Devleti'nden başlayıp Kuzey Afrika hattı boyunca ve Mısır'dan Somali'ye kadar, bugün içinde on dört devlet bulunan toprakları, hâkimiyeti altında almıştır.

1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Memluk idaresine son vermesi Osmanlı Afrikası'nın temelini oluşturan önemli olaylardandır. Diğer taraftan 1555 yılında Kızıldeniz'in (Bahr-i Ahmer) batı sahilinde Sevâkin² merkezli Habeş eyaletinin kurulması Osmanlı Afrikası için önem arz etmektedir.³ Bu eyaletin tesis edilmesinin hemen sonrasında bölgede bulunan merkezler sırayla ele geçirilmeye başlanmıştır. 1557 yılında eyalet merkezi bugünkü Eritre'nin sahil şehri olan Masavva olmuştur ancak XVII. asırdan itibaren Beylerbeyleri tekrar Sevâkin'de oturmaya

¹ Çerkez asıllıdır. Hadım Süleyman Paşa'ya iktisap ederek birlikte Mısır'da Kâşif olmuştur. 1549'da Yemen Beylerbeyi, 1556 'da Habeş Beylerbeyi olmuştur. Orada fetihlerde bulunup 1560'da vefat etmiştir. Masavva'da medfundur. Cesur, tedbirli ve sadık bir kişidir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmani*, Eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, s.1329.

² “Sevakin, bu günkü Sudan'da bir liman şehri olup Kızıldeniz'in doğu kıyılarında Süveyş limanından 720 mil, Cidde'den 200 mil uzaklıkta bulunmaktadır.” Bkz. Tarıg Mohammed Nour, “Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s.1.

³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK, Ankara, 1996, s.37.

başlamışlardır.⁴ Bu geniş Afrika coğrafyanın merkezden yani İstanbul'dan yönetilmesi oldukça zordur. Türk asıllı aileler zaman içerisinde bu coğrafyada padişahın fermanını da alarak güçlü eyaletler kurmuşlardır. Bunlar buldukları bölgelerde âdeti yarı bağımsız bir devlet gibi hüküm sürmüşlerdir. Özellikle Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve soyundan gelen Hidivler Dönemi kendilerine has özellikleri ile diğer eyaletlerden farklı olarak imtiyazlı bir konumdadır.⁵ Bu coğrafyanın merkezden uzak olması ve Mehmet Ali Paşanın İstanbul'a meydan okuyabilecek güçte olması bu imtiyazların nedenleri arasında gösterilebilir.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'a yaptığı seferler ve soyundan gelen Hidivlerden özellikle İsmail Paşa'nın (1863-1879) Osmanlı Devleti padişahından Kızıldeniz'in batı sahili ve Somali'nin Re'sü'l-Hafûn⁶ iskelesine kadar toprakları vergi karşılığında üzerine alması bölge tarihi için yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. 1869 yılında Süveyş kanalının açılmasıyla Kızıldeniz ticaret yolu büyük önem kazanmıştır. Avrupalı devletler özellikle Fransa, İngiltere ve İtalya Kızıldeniz'in batı sahillerindeki bazı iskeleleri mahalli idarecilerden kiralamaya başladılar. Bir süre sonrada kendi bayraklarını çektikleri bu iskeleleri birer sömürge olarak görmeye başladılar.⁷ Bu durum XIX. yüzyılda Avrupa ticaretinin bölgeyi ekonomik nüfuz altına alınmasına neden olmuştur.⁸

İsmail Paşa zamanında (1863 – 1879) Hidiv adına Sudan bölgesi İngiliz valiler tarafından da yönetildi. Bu valilerin Mısır adına da olsa bölgede faaliyet göstermeleri bazı bölgelerde Mısır'a karşı tepkilerin oluşmasına neden olmuştur.⁹

Mehmet Ali Paşa'nın kendi soyundan gelen valiler döneminde Mısır, Osmanlı Devleti'nden her geçen gün biraz daha uzaklaşarak siyasî ve ekonomik

⁴ Ahmet Kavas, "Sudan Cumhuriyeti (Cumhuriyetü's-Sûdân)", http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/770/sudan_cumhuriyeti_cumhuriyetus-s%C3%BBd%C3%A2n, (20.05.2012).

⁵ Ahmet Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.9, s.579.

⁶ Somali'de Afrika Boynuzu'nda bugün Hafun isimli şehir.

⁷ Kavas, Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler, s.582.

⁸ Ira M. Lapidus, *İslam Topluları Tarihi*, C.1, s.547.

⁹ Kavas, Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler, s.582.

olarak Avrupa'ya daha çok bağımlı hale geldi. Özellikle de İsmail Paşa'nın Avrupa'dan aldığı borçlar yüzünden ülke birçok sıkıntı yaşamıştır.¹⁰

Sudan, Arapça'da "siyah" anlamındaki "Sûd" kelimesinden gelmektedir.¹¹ "Biladü's-Sudan" ise siyah insanların ülkesi¹² anlamına gelir. "Sudan" kelimesiyle, siyah insanlardan meskûn Afrika sahra altı coğrafyasında Doğu-Batı arasında geniş bir alan tanımlanmış olur. Bu alan Libya ve Büyük Sahra'nın hemen güneyi ve batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Habeşistan'a kadarki alanı ifade etmektedir. Geniş anlamda Biladü's-Sudan tabir edilen Kızıldeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Büyük Sahra Çölü'nün güneyinde yer alan bölgede kurulu *Func, Dâr-Fûr, Bagirmi, Vedây, Kânim-Bornu, Kano* ve *Sonray* (Bkz. Harita 1.) gibi birçok Müslüman sultanlık bulunmaktadır. Günümüzde bu bölgede *Çad, Orta Afrika, Kamerun, Nijer, Nijerya, Mali, Senegal, Gambiya, Gine, Gine Bisau, Fildişi Sahili, Burkina Faso, Gana, Benin, Togo, Liberya, Sierra Leone* isimli ülkeler yer almaktadır.¹³

Biladü's-Sudan denilen bu bölgenin, geniş bir coğrafyayı tanımlamış olmasından dolayı Batı, Orta ve Doğu Sudan şeklinde kabaca bir ayrıma gidilmektedir. Batı Sudan, Senegal, Gambiya, Yukarı Volta ve Orta Nijer'i; Orta veya Merkez Sudan, Çad Gölü havzasını; Doğu Sudan (Mısır Sudanı) ise, çalışmaya konu olan, geniş Biladü's-Sudan coğrafyasının en doğusunu ifade etmektedir.¹⁴ Bununla birlikte tarih boyunca Habeşistan olarak bilinen bölgede Sudan ile Etiyopya, Eritre, Somali, Cibuti, Uganda devletleri bulunmaktadır.¹⁵ İşte günümüz modern Sudan Devleti'nin bulunduğu yer burasıdır. Bugünkü Sudan'ın sınırları, XIX. yüzyıl sonlarında Mısır Hıdivliği zamanında son şeklini almıştır. Bugünkü haliyle Sudan¹⁶, kuzeyinde Mısır, batısında Libya, Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti, güneyinde

¹⁰ Kavas, Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler, s.582.

¹¹ Ahmet Kavas, "Sudan", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.37, s.459.

¹² "Karalar memleketi demektir." Bkz. Mehmed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul, 1908, s.151.

¹³ Kavas, Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler, s.586.

¹⁴ Maurice Delafosse, "Sudan", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1967, C.10, s.772.

¹⁵ Kavas, Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler, s.586.

¹⁶ İç savaş neticesinde Güney Sudan'ın 9 Temmuz 2011 tarihinde Sudan'dan ayrılmadan önceki haliyle.

Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Uganda ve Kenya, doğusunda ise Etiyopya ve Kızıldeniz yer alır.¹⁷ Çalışmamızda adı geçen “Sudan” bu bölgeyi kapsamaktadır.

Doğu Sudan’ın yani Modern Sudan Devleti’nin tarihi, İslam’ın Kuzey ve Kuzeybatı Afrika’dan daha fazla olarak Mısır üzerinden Sudan’a ulaşmış olması nedeniyle, Orta ve Batı Sudan’dan¹⁸ daha farklı şekilde gelişmiştir.¹⁹ Batı Sudan’da İslam esas itibariyle bir kraliyet kültürü ve tüccar topluluklarının diniyken Doğu Sudan’da bir halk dini olmuştur.²⁰ Nûbeliler VI. yüzyıl başlarından itibaren Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. İslam’ın ilk yıllarında bu bölgede Makarra (Makuria) ve Alve adlı iki Hıristiyan devlet vardı.²¹

İslam dini VII. yüzyıldan itibaren önce Kuzey Afrika’da yayılmaya başlamıştır. Ayrıca Afrika’da Arap dili ve kültürü ile beraber İslamlaşmanın kabul edilmesi, bu yönüyle tek örnek olarak görülmektedir.²² Müslüman Araplar Amr bin As (639) önderliğinde 641 yılında Asvan’a kadar tüm Mısır’ı fethetti, ancak bu Arap ve Müslüman halkların Nübye²³ ve Sudan çizgisine kadar nüfuz etmesinden çok daha önce gerçekleşen bir olaydır. İlk Arap dalgası IX. yüzyılda gerçekleşti. XII. ve XIII. yüzyıllarda Arap Bedevi göçleri Sudan bölgesinde Müslüman varlığını arttırdı. Arapların yerel ailelerle evlilik bağı oluşturmaları sonucu bölgede Arap nüfuzu iyiden iyiye artmıştır. Daha sonra Arap nüfuzunu Nübye’yi fetheden Memluklu nüfuzu takip etmiştir. Ancak ülkenin çoğu, güneye doğru ilerlemeye devam eden Arapların hâkimiyetinde bulunuyordu. Araplar güneye doğru ilerlerken Mavi Nil bölgesinde bulunan Func Krallığı da Kuzeye doğru ilerleme çabası içindeydi. Func Devleti XVI. yüzyıl başlarında bu günkü Sudan toprakları üzerinde İlk hükümdarları Amara Dunkas (1504 -1534) tarafından kurulmuştur. Mavi Nil üzerinde bulunan Sinnar’ı başkentleri yapmışlardır.²⁴

¹⁷ Ramazan Özey, *Afrika Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul, 2009, s.174.

¹⁸ Batı Sudan: Senegal, Gambiya, Yukarı Volta ve Orta Nijer’i; Orta Sudan: Çad Gölü havzasını içine almaktadır.

¹⁹ Lapidus, *a.g.e.*, s.701.

²⁰ Lapidus, *a.g.e.*, s.706.

²¹ Kavas, “Sudan”, s.459.

²² Ousmane Kane, “Müslüman Afrika ve Modernleşme Tecrübesi”, *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2001, s.163.

²³ M.Ö. 800’lü yıllardan itibaren Mısır’ın güneyinde bulunan ve Sudan’ın bir bölümünü oluşturan bölgenin ismi.

²⁴ Lapidus, *a.g.e.*, s.703.

XVI. yüzyılda Afrika'daki Müslümanların nerdeyse tamamı Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmiş ya da Biladü's-Sudan bölgesinde olduğu şekliyle halife kabul edilen Osmanlı Devleti padişahı adına hutbe okutulmaya başlanmıştır. XX. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu durum sömürgeciliğin kıtaya yayılması nedeniyle sona ermiştir.²⁵

Doğu Sudan'ın bulunduğu bölgede Sudan'dan önce mahalli sultanlıklar bulunmaktaydı. Mısır'ın güneyindeki Sudan'da uzun süre yaşayan iki sultanlık vardı; Mavi ve Beyaz Niller arasındaki, Mısır'dan Etiyopya'ya, Batı Afrika'dan Kızıldenize, uzanan ticaret yolları üzerindeki verimli topraklar üzerinde yer alan Func Sultanlığı ve Batı Afrika'dan Mısır'a uzanan ticaret yolu üzerinde yer alan Darfûr sultanlığı.²⁶

Mısır'ın güneyinde bulunan Nübye, birbirinden bağımsız şeyhlikler halinde bulunmaktadır. Irk olarak Arap oldukları kesin değildir, çünkü hükümdarlarının birçoğunun ismi Arapça olmadığı gibi Müslüman isimleri de değildir.²⁷ 1504-5 yılında Sinnar'da Amara Dunkas tarafından kurulan Func Sultanlığı²⁸, bu bağımsız şeyhliklerin çoğunu idaresi altına almıştır. Bu bir çeşit konfederasyon olarak değerlendirilebilir. Func Devleti, Dongola'dan Nil vadisine, Kordofan'dan Habeşistan sınırına kadar olan toprakları idare ediyordu.²⁹ Func Sultanlığı, Sudan sınırları içinde kurulan ilk sultanlıktır. Mehmet Ali Paşa'nın 1821'de Sudan'a düzenlediği askeri harekâta kadar Sudan'ın en önemli mahalli sultanlığı olma özelliğini korumuştur.³⁰

Bölgede bulunan başka bir sultanlık da Kordofan Sultanlığı'dır. Bu sultanlık Nil nehrinin batı tarafında bugün Sudan'da aynı isimle anılan Kordofan bölgesi civarında yer almaktadır. Kordofan, El Ubeyd şehrinin 16 kilometre kadar güneydoğusunda bulunan küçük bir tepenin isminden geldiği kabul edilse de, kelime

²⁵ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler", s.580.

²⁶ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.302.

²⁷ Sigmar Hillelson, "Func", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.4, s.682.

²⁸ Peter Malcolm Holt, *A Modern History Of The Sudan: From The Funj Sultanate To The Present Day*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1961. s.19.

²⁹ Orhonlu, *a.g.e.*, s.2.

³⁰ Ahmet Kavas, "Osmanlı - Darfûr Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, S.16, s.107.

anlamı olarak, hangi dilden geldiği ve 20. yüzyıldan önce hangi sınırlar için kullanıldığı tam olarak belli değildir. İsviçre asıllı gezgin, Johann Ludwig Burckhardt eserlerinde Kordofan'ı daha çok Darfûr veya Sinnar ile karşılaştırarak zikretmiştir. Kordofan adının 17. ve 18. yüzyıllarda Nübye'nin güneyindeki dağlarla Dar Kababiş arasında geniş bir coğrafya verildiği tahmin edilmektedir. 1821'de Mısır idaresine geçtikten sonra ise Sudan'ın belli başlı idare bölgelerinden biri olmuştur. Mehdi ayaklanmasına kadar da Beyaz Nil'den Darfûr ve Dongola'dan güneyde Bahrü'l-Gazel ve Bahre'l Arap sınırına kadar geniş bir coğrafya olarak kalmıştır.³¹ Sudan, Mısır hâkimiyetine girmeden öncede Kordofan sultanları zaman zaman Osmanlı Devleti'yle yakın münasebet kurmuştur.³² Ancak Func ve Darfur Sultanlıkları kadar etkili bir sultanlık olmamıştır.

Bir başka sultanlık ise Darfur Sultanlığı'dır. Sudan'ın batı sınır bölgesi olan Darfûr'da XIV. yüzyıldan önce Dacu (Daju) ve Tuncur (Tungur) kavimleri yaşamıştır. Daha sonra bölgede zaman içinde nüfusu artan Fûr kavmi etkili olmaya başlamıştır.³³ Hâkim oldukları bölgeye ise "*Furlar memleketi*" anlamına gelen Darfûr denilmiştir.³⁴ İslâmiyet'le birlikte bölgeye gelen Araplar, buradaki etnik yapının değişmesine neden olmuşlardır. Özellikle XIV. yüzyılda Bakkara ve Cüheyne asıllı Araplar bölgede etkili olmuşlardır. Müslümanların bölgeye gelmesiyle Darfûr Sultanlığı kurulmuştur.³⁵ Bu sultanlık 1640 yılında Süleyman Solong tarafından Cebel Merra yakınlarında kurulmuştur. 1640'dan 1916'ya kadar toplamda on sekiz sultan hüküm sürmüştür. İlk on bir sultan 1874'te Darfûr, Sudan'a bağlanana kadar, sonraki altı sultan Mısır-Sudan ve daha sonra Mısır-İngiliz yönetimi altında Ali Dinar ibn Zekeriyya ibn Muhammed Fadl 1898'den 1916'ya kadar hüküm sürmüşlerdir.³⁶

1820'de Osmanlı Devleti yönetimine giren, bugün Doğu Afrika'da bulunan, Sudan Devleti'nin 1820 - 1881 yılları arasındaki siyasi durumu, yönetim tarzı ve

³¹ John Winter Crowfoot, "Kordofan", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.6, s.854.

³² Ahmet Kavas, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006, s.47.

³³ Kavas, "Osmanlı - Darfûr Münasebetleri", s.108.

³⁴ Carl Heinrich Becker, "Darfûr", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.3, s.483.

³⁵ Kavas, "Osmanlı - Darfûr Münasebetleri", s.108.

³⁶ Carolyn Fluehr Lobban - Richard Lobban - John Obert Voll, *Historical Dictionary of The Sudan*, The Scarecrow Press, London, 1992, s.63, 398.

şekli, idari yapısı, Mısır ve Osmanlı Devleti merkez idaresi ile ilişkileri ve dönem içindeki ekonomik değişim bu çalışmanın konusudur.

Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'ı Mısır'a bağlama nedenleri, daha sonra Osmanlı Devleti idari sisteminin ve politikalarının bölgede uygulanışı, Sudan halkının yeni idareyi ne derece benimsediği, dönem içinde değişen Mısır idarecilerinin Sudan'a bakışları ele alınmış, ayrıca modern Sudan'ın oluşumunda ki Türk Dönemi'nin etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Afrika-yi Osmanî içerisinde yer alan, bugünkü adıyla, Sudan Cumhuriyeti hakkında Türkçe akademik çalışmaların sayısı oldukça düşüktür. Yabancı dilde yapılan çalışmalar ise çok daha fazladır. Bu yabancı kaynaklar Türkiye'de ağırlıklı olarak İsam Kütüphanesinde ve Bilkent Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Konu itibarıyla Sudan'da islami hareketler, Darfur sorunu, Kondominyum dönemi, Güney Sudan, Sudan'daki iç çatışmalar hakkında çalışmalar bulunmaktadır. Sudan'da Türk dönemini ele alan kaynaklar ise sınırlıdır. Diğer taraftan Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de Sudan hakkında arşiv belgelerine ulaşmak mümkün. Bu belgelerden bazılarını kullanmaya çalıştık. Türkiye'de şüana kadar Sudan hakkında yapılan tezlerin sayısı 10'u geçmemekle birlikte daha çok Uluslararası İlişkiler alanında yakın dönem çalışmaları yapılmıştır. Tarih alanında ise Mehdi İsyanı üzerine kısa bir çalışma yapılmıştır. Diğer taraftan *Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti* başlığıyla bir doktora tezi yapılmıştır. Sudan'da Türk Dönemi (1820 – 1881) hakkında ise bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Ancak Sudan ya da Mısır hakkında yapılan çalışmalarda çok kısa olarak böyle bir dönemin varlığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu dönem genellikle Sudan'daki Mehdi İsyanı hakkında yapılan çalışmaların veya yazılanların gölgesinde kalmıştır. Sudan hakkında Tarih alanında çalışmaların bu kadar az olması ve sadece savaş – isyan tarihçiliği anlayışıyla bazı konuların çalışılmış olması Türkiye'de şimdiye kadar sosyal alanlarda Afrika çalışmalarına çok fazla önem verilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada ise Osmanlı Afrikası'nda Sudan ve özelde Sudan'da Türk Dönemi (1820-1881) daha müstakil şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Sudan'da Türk Dönemi (1820-1881) başlığı altındaki çalışmamız Giriş, üç ana bölüm ve Sonuç'tan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Osmanlı Devleti idaresine

bağlanmadan önceki Sudan'ın genel yapısı üzerinde durulmuştur. Bilad'üs-Sudan tabirinin aslında coğrafi olarak çok daha geniş bir alanı tarif ettiği ancak çalışmamızda adı geçen Sudan'ın tarihsel manada tarif edilen Sudan toprakları içinde daha küçük bir alanı ifade etmesi açıklanmıştır. Çalışılan alanın coğrafi tanımı yapıldıktan sonra bölgede daha önce bulunan yerel sultanlıklar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, 1555 yılında Özdemiş Paşa tarafından Habeş Eyaleti'nin kurulması ve bu sayede bölgenin XIX. yüzyıl başlarına kadar sömürgeciliğe karşı muhafaza edilmesi anlatılmaktadır. Mısır'ın bu dönem için adını duyurmasında ve Sudan'ın alınmasında önemli rolü bulunan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır idaresine hakim olması ve kendi konumunu burada güçlendirmeye çalışması anlatılmaktadır. Hemen ardından Mehmet Ali Paşa'nın Mısır için plânlarından ve Sudan'ı almak istemesinin nedenleri incelenmiştir. Sudan'ın Mısır'a nasıl bağlandığı, önemli merkezlerin alınması ve bu yerlerdeki Sudan halkının tepkileri anlatılmıştır. Sudan'da kurulan yeni idari sistem ve Sudanlıların askere alınması yine bu bölümde ele aldığımız başlıklar arasındadır.

İkinci bölümde, Sudan'ın Mısır hakimiyetine girmesinden sonra bölgede modernleşme gayretleri adına nelerin yapıldığı, Sudan'ın ekonomik olarak gelişmesi için ne gibi çalışmaların uygulamaya konulduğu bu bölümde anlatılmıştır. Bunun için Sudan'da maden aramaları yapılmış ancak çok fazla başarı sağlanamamıştır. Ayrıca Sudan ile Mısır arasında ulaşımın sağlanması için çalışmalar yapılmış bunun için Nil Nehrinin ulaşımında aktif hale getirilmesi anlatılmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın vefatından sonra yerine Mısır Valisi olan I.Abbas Paşa'nın dönemindeki Mısır ve buna bağlı olarak Sudan politikaları incelenmiştir. Yine bu dönemdeki Sudan valilerinden ve politikalarından bahsedilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın yenilikçi kişiliğinin üstüne Abbas Paşa'nın daha pasif olduğu ve yabancı devletlere karşı tutumu anlatılmıştır. Sudan'ın yönetim şeklinde bazı değişiklikler yapılmış, Hartum'un genel idare merkezi olma özelliğinde değişiklikler olmuştur. Abbas Paşa'dan sonra Mısır valisi olan Said Paşa döneminde Sudan'ın durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Mehmet Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa'nın Mısır Valisi olması ardından Osmanlı Devleti Padişahı Abdülaziz'le ilişkilerini geliştirip Mısır veraset sisteminde değişiklik yapıldıktan sonra Hidiv ünvanını alması anlatılmıştır. Dedesi gibi yeniliklere açık olan İsmail Paşa'nın ekonomik alanda Sudan'da yaptığı çalışmalar özellikle pamuk ziraatının geliştirilmesi de bu bölümde açıklanmıştır. Ekonomik gelişim için bir takım faaliyetlerin yapıldığı ancak yinede hem Mısır hem de Sudan'da maddi sıkıntıların varlığı söz konusudur. İsmail Paşa dönemi aynı zamanda teknolojik gelişmelerin olduğu zamandır. Buna bağlı olarak Sudan'da demiryolu ile ulaşım, telgraf ile iletişimde gelişmeler bulunmaktadır. 1821'de Sudan'ın önemli merkezleri alınmış ancak Darfur Sultanlığı alınamamıştır. İsmail Paşa döneminde Darfur Sultanlığı alınmış, Kızıldeniz sahilinde yeni yerler Sudan'a bağlanmış, güneye doğru Sudan'ın sınırları genişlemiştir. Ancak İsmail Paşa döneminde Mısır'ın dış borçları gelirlerin çok üzerine çıkmış bu ise Mısır iç işlerine yansımıştır. Mısır devlet gelirlerine Avrupalı Devletlerin el koyması milliyetçi Mısırlıların tepkisine neden olmuştur. Nihayetinde iki tarafı da memnun edemeyen İsmail Paşa, II. Abdülhamit tarafından görevinden alınmıştır. Tevfik Paşa'nın Mısır Hidivi olması, Vatanilerin ayaklanması yine bu bölümde anlatılmıştır. Vatanilerle aynı dönemde Sudan'da Muhammed Ahmed'in mehdiliğini ilan etmesi ve Sudan yönetimi karşısında tavır alması incelenmiştir. Mehdi'nin askeri anlamda da giderek güçlenmesi sonucunda Sudan'da daha önce genel valilik yapmış olan İngiliz Gordon Paşa, tekrar Sudan'a vali olarak görevlendirilmiş ancak Mehdi güçleri karşısında başarısız olmuş ve 1885'te Hartum düşmüştür. 1882'de Mısır'a yerleşen İngilizler 1896'ya kadar Sudan için etkili bir politika üretmemişlerdir. Bölgeye tamamen yerleşme düşüncesi içinde olan İngiltere menfaatlerini de hesaba katarak 1896'dan itibaren Sudan civarında ki bölgeleri ele geçirmeye başlamış 1898'de ise Hartum'u işgal etmiş ve Mısır – İngiltere arasında Sudan üzerinde kondominyum³⁷ anlaşması imzalanmıştır.

Sonuç bölümünde ise Mısır güçlerinin Sudan'ı almasından kondominyum anlaşmasının yapıldığı zamana kadar genel bir değerlendirme yapılmıştır.

³⁷ Kondominyum, iki ya da daha fazla sayıda devletin, bir ülke ya da bölge üzerinde ortak yönetim sahibi olmasına denilmektedir. Sudan'da 1899-1953 yılları arasındaki İngiliz - Mısır yönetimini ifade eder.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. SUDAN'DA OSMANLI DÖNEMİ

1. Habeş Eyaletinin Kurulması ve Bölgenin Sömürgeciliğe Karşı Direnişi (16.yy Ortası – 19. yy Başı)

Habeşistan, Babü'l-Mendeb'in batısında ve Kızıldeniz'in güneyinde, kuzeyinde Mısır, batısında Doğu Sudan ve Kordofan, güneyinde Galila ve Somali ülkeleriyle çevrelenmiş olan bir bölgedir. 444.200 kilometrekarelik alanda iklimi sıcak, yer yer ormanlık, yer yer taşlık olan yeryüzü şekillerinin bir kısmında derin vadilerden oluşmuş bir ülkedir. Nüfusu 3,5 milyon civarında olan ülkenin çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır. Buradaki nüfus Kafkas ırkına mensup olup genetik olarak açık esmer görünümünde insanlardan meydana gelir.³⁸

Habeş Eyaleti'nin Mısır'ın güneyinde Kızıldeniz kıyısı boyunca Aden Körfezi'ne doğru uzandığı anlaşılmaktadır. Doğu Afrika sahilindeki Sevâkin, İbrim, Masavva, Zeyla ve Arap Yarımadası'ndaki Cidde Limanı Habeş Eyaleti sınırları dâhilindedir.³⁹

Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı Devleti, Nübye ile komşu olmuştur. Diğer taraftan karadan Habeşistan ve Zengibar ile denizden ise Hindistan ile ilişkilerde bulunmaya başlamıştır. Bu dönemde Hindistan, Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz arasında gelişmiş ve büyük bir ticaret yolu bulunmaktadır. Bu ticarete özellikle baharat ve madenler önemli bir yere sahiptir.⁴⁰ Mısır'ın fethinin hemen öncesinde ise Portekizliler Ümit Burnu yoluyla Portekiz ile Hint adaları arasında yeni bir ticaret yolu açmışlardır. Bununla birlikte Kızıldeniz'den gelen ticaret gemilerine zarar vermeye başlamışlar ve Cidde limanlarına saldırmışlardır. Diğer taraftan Portekizlilerin Kızıldeniz'de tehdit oluşturmaları ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Hint adalarıyla olan ticaretine zarar vermesi üzerine Osmanlı Devleti, Portekizliler üzerine

³⁸ Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire, 1312 (1894), s.76.

³⁹ Hatice Uğur, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2005, s.28.

⁴⁰ Numan Hazar, "Türklerin Afrika ile İlişkilerinin Kısa Tarihçesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.13, s.121.

harekete geçmiştir.⁴¹ Osmanlı Devleti'nin Hint deniz seferleri, Osmanlı Devleti ile Portekiz arasında, Habeşistan kontrolünü elde etme mücadelesini de kapsamaktadır. Habeşistan'ın hem Hindistan yolu üzerinde bulunması hem de Kızıldeniz üzerinde stratejik bir konumda bulunması bu mücadelede önemli bir yer tutmaktadır. Habeşistan aynı zamanda madenler açısından da zengin bir ülkedir. Bunların sonucunda Osmanlı Devleti 1554 – 1560 yılları arasında Habeşistan'a seferler düzenleyerek bölgeyi ele geçirmişlerdir. Özdemir Paşa komutasındaki Osmanlı Devleti güçlerinin yaptığı seferler neticesinde 1555 yılında Habeş Beylerbeyliği kurulmuştur⁴².

Eyalet merkezi olan Sevâkin'den gönderilen kuvvetlerle Habeşistan'ın önemli bir limanı olan Masavva ve bağlı topraklar Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Özdemir Paşa'nın vefatından sonra ise yerine oğlu Osman Paşa 1561 yılında Habeş Vilayeti'nin valisi olmuştur.⁴³

XVI. yüzyılda Avrupalılar, daha çok istila etme hırsı ve ihtiyacıyla Afrika'da sömürge hareketlerine başlamışlardır. Bu durum her ne kadar merak ve yeni yerler keşfetme duygusu gibi gözükse bile en masum girişimlerin bile arkasında maddi arzular yer almıştır.⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden beri devam eden Avrupa ile mücadelesi XVI. yüzyılın başından itibaren yeni bir coğrafyaya taşınmıştır. Coğrafi keşiflerin hemen ardından “keşfetme” sürecini “sömürme” süreci takip etmiştir. Bu keşfedilen yerlerin içinde belki de en zengini Afrika olmuştur. Fakat Afrika'nın, en azından kuzey ve doğu Afrika'nın, keşfedilmesiyle sömürülmesi arasında neredeyse üç asır vardır. Bunun en temel nedeni, Osmanlı Devletinin Kuzey Afrika'da İspanyollara karşı, Kızıldeniz ve Doğu Afrika sahillerinde de Portekizlere karşı mücadele vermiş olmasıdır. Kızıldeniz'de Portekizlerin bölgedeki limanlara ve özellikle Mekke ve Medine gibi kutsal topraklara tehdit oluşturması üzerine Osmanlı Devleti harekete geçmiş ve burada Portekizlerle mücadele etmek için bir

⁴¹ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300- 1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.73.

⁴² Orhonlu, *a.g.e.*, s.37.

⁴³ Hazar, “Türklerin Afrika ile İlişkilerinin Kısa Tarihi”, s.121.

⁴⁴ Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Halim İnal, e yayınları, İstanbul, 2000, s.217.

donanma kurmuştur. Kısa süre içerisinde Portekizliler Kızıldeniz'den uzaklaştırılmıştır. Böylece Kızıldeniz'in batı, Afrika'nın doğu sahilinde bulunan Habeşistan ve Nübye bölgeleri Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerinden uzun bir süre korunmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu bölgede kurmuş olduğu eyaletler aracılığıyla bölgedeki yerel sultanlıklar daima Osmanlı Devleti ile irtibat halinde olmuşlardır. Bu bağlılık Osmanlı Devleti'nin gücünün azalıp Avrupalı Devletler karşısında zayıfladığı XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.⁴⁵

Avrupa için ise Afrika'nın sömürge haline getirilebilmesi ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında yavaş yavaş başlamıştır.⁴⁶ Sudan'da ise 1885'te *Türk Dönemi* fiili olarak sona ermiş önce Mısır sonra da Sudan, İngiliz sömürgesi altına girmiştir.

2. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valisi Oluşu ve Bugünkü Sudan'a İlgisi

Yavuz Sultan Selim tarafından 1517'de Ridaniye zaferiyle Memluk idaresine son verilmiş ve Mısır Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmiştir. Merkezden uzak olan Mısır'da Osmanlı Devleti düzeninin kurulması kolay olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, hâkimiyetin tek bir grubun eline geçmesine engel olmak için bu bölgede denge siyaseti izlemiştir. Mısır'ın önceki hâkimi Memluklu idaresi tamamen ortadan kaldırılmamış böylece Beylerbeyinin ve yeniçerilerin tek başlarına hâkimiyet kurmalarının önüne geçilmiştir. Ancak XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bu düzen bozulmaya başlamış ve Memluk Beyleri huzursuzluk çıkarmaya başlamışlardır. XVII. yüzyıl sonuna gelindiğinde ise iki büyük hizbe (Fakari ve Kasımi) ayrılmış olan Memlukların Mısır'da kendi hâkimiyetlerini kurma mücadelesi vardır. Bu iki hizip Mısır'ın askeri eliti içinden XVII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış olan Fakari ("Zülfıkar"dan) ve Kasımi ("Kasım"dan) hizipleridir. XVII. yüzyıl boyunca bu iki fırka arasındaki rekabet Mısır toplumunun içine işlemiş, askeri alanı aşarak

⁴⁵Ahmet Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü", *Yükselen Afrika ve Türkiye*, Der. Ahmet Kavas, Hasan Öztürk, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006, s.103 – 108.

⁴⁶Luraghi, *a.g.e.*, s.231.

bedevîleri ve zanaatkârları da etkilemiştir.⁴⁷ Bu çekişme ise halkın sıkıntısını ve huzursuzluğunu arttırmıştır. Memluk idaresinin gün geçtikçe güçlenmesi Osmanlı Devleti merkez idaresinin Mısır'da zayıflamasına neden olmuştur. 1730'dan sonra ise Anadolulu bir aile olan *Kazdağlılar* etkin olmuştur.⁴⁸ XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Memluk Beyleri, bölgede etkin olmaya başlayan Avrupalı güçlerin de yardımlarını alarak bağımsızlık için uğraşmışlardır. 1786'da Mısır'a gönderilen Cezayirli Hasan Paşa, asileri mağlup edip bazı tedbirler almaya çalışmış ancak Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (1787-1792) dolayı Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Mısır'da Osmanlı düzeni tam olarak tesis edilememiştir. Düzenin kurulması ise Mehmet Ali Paşa zamanında gerçekleşebilecektir. Ancak kurulan düzenin, Osmanlı Devleti'nin düzeni mi, yoksa Mehmet Ali Paşa'nın düzeni mi olduğu Mehmet Ali Paşa'nın dönemine bakılarak anlaşılabilir.

Mehmet Ali Paşa, 1769'da Kavala'da⁴⁹ doğdu. Mehmet Ali'nin dedeleri çok daha önceleri Arapkir'den⁵⁰ gelip Kavala'ya yerleşmiştir. Genç yaşta başlamış olduğu askerlik mesleğinde başarılı olması onu Mısır'ın hâkimi yapan önemli unsurlardan birisidir. Fransız, Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal etmesiyle Kavala'dan gönderilen askerlerle Mısır'a ayak basmıştır. Buradaki başarısından dolayı Serçeşmelik unvanıyla Kahire'de Başibozuk erlerin başına getirilmiştir.⁵¹ Daha sonra Mısır valisi olan Hüsrev Paşa tarafından binbaşılığa getirilmiştir.⁵²

Mısır idaresinin güçlendirilmesi için çalışmalar yapılmaktaydı, ancak kendilerini Mısır'ın gerçek sahibi olarak gören Kölemenler (Memluklar) bu çalışmaların önünde engel teşkil etmektedirler. Kölemen beylerinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Kuvvetli bir idare kurmaya çalışan Hüsrev Paşa düzenli askeri birlikler kurma çabasında idi bunun sonucunda ise başibozuk askerlere ihtiyaç azalmaktaydı. Kahire'den uzaklaştırılmaya çalışılan başibozuk askerler bir bahane ile

⁴⁷ Jane Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.11.

⁴⁸ *A.g.e.*, s.195-202.

⁴⁹ Kavala, Kuzey Yunanistan'da bulunan bir bölgedir.; "*Mehmet Ali Paşa'nın Arnavut olduğu yolunda birçok tarihlerin yazdıkları doğru değildir.*" Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1999, C.5, s.125.

⁵⁰ Arapgir ya da Arapkir, 16.yy'da Diyarbakır'a bağlı bir sancak, günümüzde Malatya'nın bir ilçesi.

⁵¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.125.

⁵² Sebahattin Samur, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770-1849) Sosyal Politikaları; Mısır ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi", *Bilimname*, 2007, S.13, s.131.

ayaklandılar. Hüsrev Paşa görevini bırakmak zorunda kaldı. Sonrasında Mısır valiliği Hurşit Paşa'ya verildi. Hurşit Paşa'nın araştırmaları sonucunda ayaklanmaların ardında Mehmet Ali Paşa'nın olduğu ortaya çıktı. Hurşit Paşa, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'dan uzaklaştırmak için çalıştıysa da Mehmet Ali'nin kendisine karşı bir ayaklanma tertip etmesiyle başarılı olamadı.⁵³ Mehmet Ali, Babîâli'nin kendine verdiği "Paşa" unvanıyla 1805'de Mısır'a hakim olmuştur.⁵⁴ Ancak Mısır'da bir takım problemler bulunmaktadır ve Mehmet Ali Paşa'nın esaslı bir düzen kurmasına engel teşkil etmektedir. Dış güçlerin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın, tesiriyle yaşanan iç çatışmalar daha şiddetlenmiştir. 1807'de İskenderiye'ye yapılan İngiliz saldırısını başarılı şekilde bertaraf etmesiyle Mehmet Ali Paşa'nın hem Mısır'da hem de Babîâli'nin gözündeki itibarı artmıştır.⁵⁵ Mehmet Ali Paşa, İngiliz çıkarmasını Kölemen Beyleri ile iş birliği yaparak engellemiştir. Bununla birlikte Kölemen Beyleri'nin Mısır'da sağlam bir idarenin kurulması önünde engel olduğunu anlamıştır.

Arabistan Yarımadası'nda çıkan Vehhabi isyanıyla⁵⁶, Vehhabiler Hicaz'ı ele geçirmiş ve hacıların Mekke'ye ulaşmalarına engel olmaya başlamıştır. Bu hareketin kontrol altına alınması için Mehmet Ali Paşa görevlendirilmiştir. Paşa, sefer hazırlıklarını tamamlamış ve 1 Mart 1811 tarihinde Hicaz'a gidecek ordunun başına atadığı Cidde Valisi oğlu Tosun Paşa'nın şerefine bir davet vermiştir. Kahire Kalesi'ndeki bu davete Kölemen Beyleri'ni çağırılmış ve birçoğunu burada öldürtmüştür. Kalan Kölemen Beyleri de daha sonra öldürülmüş yahut kontrol altına alınmıştır.⁵⁷ Bu olaydan sonra Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı en ücra köşelerine varıncaya

⁵³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.126.

⁵⁴ Samur, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770-1849) Sosyal Politikaları..., s.131.; Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.126.

⁵⁵ Samur, *a.g.e.*, s.131.

⁵⁶ Vehhabi İsyanı: Sultan III. Selim döneminde Necid isimli bir şeyhin Suudileri etkilemesiyle Suudiler, Kur'an ve Sünnet dışındaki tüm tasavvufi düşünceleri inkar etmişlerdir. Bununla birlikte Hicaz'ı tahrip etmeye ve yağmalamaya başlamışlardır. Amaçları Osmanlı Devleti egemenliğini bölgeden uzaklaştırmaktır. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2003, s.62-63.

⁵⁷ Samur, *a.g.e.*, s.131.

kadar nüfuzu ve idaresi altına almış oldu.⁵⁸ Böylelikle Yavuz Sultan Selim'in döneminde ortadan kaldıramadığı kölemenleri etkisiz hale getirmiştir.⁵⁹

1812'de Vehhabi sorunu büyük oranda halledilmiş olmakla birlikte 1813'te bir sefer daha düzenlenmiştir. Vehhabilerle mücadele görevi Tosun Paşa'ya verilmiştir. Ancak Tosun Paşa sorunu tam olarak çözüme bağlayamamıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı 1816'da Vehhabi seferine gönderdi. İbrahim Paşa, sorunu 1819 yılında tamamen çözmüş olarak Mısır'a döndü. Nihayetinde Mehmet Ali Paşa, Mekke ve Medine'yi Vehhabiler'den kurtarmış, İslâm âleminde büyük şöhret kazanmıştır.⁶⁰ Artık hac yolları açılmış ve başarısının neticesinde Mehmet Ali Paşa'ya "Gazi" unvanı verilmiştir.⁶¹ Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde ve Habeş Eyaleti'nin yönetimini verdi. İbrahim Paşa, böylelikle Kızıldeniz sahillerine hakim olmuştur.⁶² Hicazın idaresi İbrahim Paşa'ya dolayısıyla da Mehmet Ali Paşa'ya geçmiştir. Vehhabi isyanı, Mehmet Ali Paşa'nın nüfuzunun iki bölgede daha çok artmasında etkili olmuştur. Birincisi, Sefer hazırlıkları sırasında Memlukları ortadan kaldırmasıyla Mısır'da, ikincisi, isyanını bastırmakla Arabistan'da.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a geldiği ilk günden beri Mısır kendisine, zorlukları olmakla birlikte, sürekli olarak fırsatlar sunmuştur. Napolyon'un Mısır işgali nedeniyle Memluklar'ın konumu ciddî şekilde zayıflamıştır. Fransız işgali bir anlamda Paşa'ya temiz bir sayfa açmıştır. Aynı zamanda Fransız ordusu ile Osmanlı ordusunu benzerlikleri ya da farkları bakımından karşılaştırma fırsatı sunmuştur. Sonrasında Vehhabi isyanın çıkmasıyla Memluklar'dan neredeyse tamamen kurtulmuştur. Artık Arabistan ve Mısır'da nüfuz sahibi bir Paşa olmuştur. Bundan sonra ise asıl hedefi Mısır'da yönetimini güçlendirme ve de bunun için hızlı ve kökten bir reform hareketi başlatmaktır. Bu hedefin birinci maddesi Avrupa usulünde modern bir ordu kurmaktır. Bu beraberinde vergilendirme yoluyla büyük bir devlet geliri elde edilmesini, ülke kaynaklarını etkin kullanabilmek için etkin bürokratik

⁵⁸ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK, Ankara, 1988, s.27.

⁵⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.127.

⁶⁰ Altundağ, *a.g.e.*, s.28.

⁶¹ Samur, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770-1849) Sosyal Politikaları..", s.131.

⁶² Orhonlu, *a.g.e.*, s.142.

yapıyı, hem yeni ordu hem de bürokrasinin kadrolarını oluşturmak için Batı usulünde modern bir eğitim sisteminin kurulması ihtiyaçlarını meydana getirmiştir. Böylece Mehmet Ali Paşa, Mısır'da yenileşme hareketine girişmiş oldu. O'nu, Osmanlı Devleti yenileşmesine göre avantajlı konuma getiren sebep, kendine engel teşkil eden önceki güçlerin dış güçler nedeniyle ortadan kaldırılmış olmasıdır. Yani Mehmet Ali Paşa'nın karşısında Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar yenileşme karşıtları olmamıştır. Diğer taraftan modernleşme karşısında ciddî iki engel bulunmaktadır. Bunlar gelir yokluğu ve ordu kurumudur. Şiddetle de olsa Paşa bu sorunları çözmeye çalışmıştır. Gelir için tarımın geliştirilmesi ve bunun yanında vergilerin arttırılması yoluna, asker temini için de Sudan'ı hedeflemiştir. Her ne kadar askeri anlamda Sudan'dan umduğunu bulamasa da bu sorunu farklı yollardan çözüme kavuşturmuştur. Mısırlı köylüler 1822'den sonra zorunlu olarak askere alınmıştır.⁶³

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kurmaya çalıştığı yeni düzende en temel ihtiyaçlardan birisi nakit ihtiyacıdır. Nakit ihtiyacını karşılayabilmek için ziraat ve ticaret alanlarına büyük önem vermiştir. Nil Nehri'nden İskenderiye'ye açılan Mahmudiye Kanalı ile sulama işleri düzene sokulmuştur. Vakıf ve Kölemen topraklarına el konulmuş ve ziraatta ürün vergisi kabul edilmiştir. Bunların yanında ticaret ve endüstride tekel politikası izlemiştir. Paşa için en önemli ziraat ürünü pamuk olmuştur. Zirai ürünler içinde en çok gelir pamuktan gelmiştir. Pamuk tarımı Mehmet Ali Paşa döneminde daha çok yapılmaya başlanmış ve yıldan yıla giderek artmıştır.⁶⁴

Ziraatta pamuk tarımı ön plana alınmış bunun yanında afyon, pirinç ve hububat gibi stratejik ve ticari değeri yüksek olan ürünler geniş ölçüde yetiştirilmeye başlanmıştır. Tüm bu çalışmalar neticesinde Mısır'ın geliri hızla artmıştır. Böylelikle Mehmet Ali Paşa, Mısır'da gerçekleştirmek istediği yenilikler için gerekli olan nakit temin edebilmiştir. Çalışmaların neticesinde, Osmanlı Devleti'ne gönderilen para, Mısır hazinesinin içinde küçük bir meblağ olarak kalmıştır. Mısır, hazinenin dört yüz bin kese geliri olduğu bir dönemde sadece on iki bin keseyi İstanbul'a göndermekteydi. Paranın büyük miktarı Mısır'da kalmaktaydı. Mehmet Ali Paşa, bu

⁶³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul, 2009, s.60; Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa Ordu Ve Modern Mısır*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.88.

⁶⁴ Mihri, *a.g.e.*, s.23.

parayla kendisine en temel ihtiyacı olan Avrupa usulü bir ordu ve donanma hazırlamıştır. Başta Fransa olmak üzere birçok Avrupa ülkesine, değişik alanlarda eğitim almak üzere, öğrenci göndermiştir. Mehmet Ali Paşa, yenileşme hareketleri içerisinde bir alanı kuvvetlendirirken diğer alanı zayıf bırakmamayı gayret etmiş ve her alanda kalkınmayı hedef almıştır. Elinde ki maddi gücü sayesinde kendisinin propagandasını yapmayı da ihmal etmemiştir. Osmanlı Devleti Padişahı üzerinde tesirli olabilecek birçok kişiye değişik vesileler ile para yardımında bulunmuştur.⁶⁵ Mısır'daki konumunu güçlendiren Mehmet Ali Paşa Sudan'ı Mısır'a bağlamak için seferler düzenlemiştir.

3. Sudan'ı Mısır'a Bağlama Süreci

Mehmet Ali Paşa'nın Vehhabi isyanını, oğulları ile, bastırmasının kendisi için, başta Arabistan olmak üzere İslam dünyasında, itibar kaynağı olduğu açıktır. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa, Kızıldeniz sahilinde ve bölgede de nüfuz sahibi olmuştur. Ancak 1811'de başlayıp 1819'da tamamen sonlandırılan Vehhabi isyanı Mısır için maddi anlamda kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Maddi kayıpların yaşanması yanında Mısır'daki modernleşme çalışmaları kapsamında Avrupa tarzı ordu için asker temini ve diğer işler için nakit ihtiyacı bulunmaktadır. Bu noktadan başlayarak Sudan ilhakının sebepleri üzerinde durulmalıdır.

Sudan hareketinin temel sebebinin altın ve esir elde etme düşüncesi vardır.⁶⁶ Bunu anlayabilmek için Mehmet Ali Paşa'nın genel anlamda politikalarına bakmak belli noktalarda meselenin aydınlatılmasına yardımcı olacaktır. Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'ı almasının altında bazı sebepler bulunmaktadır.

Sebeplerden birincisi ve önemlisi Asker ihtiyacı ve tarımsal üretim için Sudanlı kölelerdir. Özellikle kuzey Sudan ekonomisinin temeli bu kölelere dayanıyordu. Paşa'nın asıl gayesi siyah Sudanlılar'dan oluşan bir ordu kurmaktır. Ayrıca tarımsal ve endüstriyel işlerde çalıştırmak ve siyahilerden oluşan bir ordu kurmak için bu köleler ideal olduğu düşünülmekteydi. Ancak bu kölelerin sayıca az olduğu dönemlerde Mısırlı köylü ve çiftçiler askere alınıyordu. Mısırlı serfler

⁶⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.128.

⁶⁶ Orhonlu, *a.g.e.*, s.143.

Sudanlı kölelere göre askeri disipline daha uygundu. Bununla birlikte Mısırlı çiftçileri askere almak istemiyordu çünkü tarımsal üretimin temel işçileri bu çiftçilerdir. Üretime sekte vuracak bu işlem bir tarafı yaparken diğer tarafı yıkmak olacaktır. Her ne kadar başlangıçta tercih edilmese de ihtiyaç nedeniyle ilerleyen zamanlarda Mısırlı çiftçilerde orduya alınmıştır.⁶⁷

İkincisi, güvenlik açısından Sudan'ın konumudur. Nübye bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı aldıktan sonra, 1520'de Func Sultanlığı'nı mağlup ettiği Hannak Savaşı'ndan beri bir Osmanlı Devleti yayılması ile karşılaşmamıştır. Bununla birlikte “*Mısır'ın güvenliğinin garanti alınmasının ve Sudan ile olan siyasi birliğin sağlanmasının*”⁶⁸ amaçlandığı şeklinde bir düşünce de vardır. Aynı zamanda bölge belirgin olarak coğrafi sınırlarla çevrili değildir. Nil Nehri vadisi nedeniyle Mısır ve Sudan birbirinin devamı gibidir. Diğer taraftan 1812'de bu bölgeye gelenler Mehmet Ali Paşa'dan kaçan Memlukulardır. Bunların yakalanması ve Kızıldeniz ticaretinin denetim altına alma arzusu diğer bir sebeptir. Sinnar Sultanlığı, bu dönemde zayıflamış ve parçalanmak üzeredir. Zaten Dongola'dan Sinnar'a bulunan kabileler arasında bir birlik yoktur ve merkezi idareden yoksundurlar. Bu yüzden dışarıdan gelecek bir saldırı karşısında savunmasız halde bulunmaktadırlar.⁶⁹

Üçüncüsü, iktisadi çıkarlar yönüyle altın kaynaklarıdır. Zengin olduğu iddia edilen altın kaynaklarının işletilmesi istenmektedir. Kriz zamanlarında kullanılacak en önemli kaynaklardan birisi de altındır. Aynı zamanda Mehmet Ali Paşa'nın plânlarını gerçekleştirebilmesi için de önemlidir.

Dördüncüsü ise politik çıkarlardır. Yukarıda belirtildiği üzere Vehhabi isyanının bastırılması sonucunda Cidde ve Habeş Eyaletinin yönetimi İbrahim Paşa'ya verilmiş böylelikle Mısır yönetimi Kızıldeniz sahillerine hakim oldu. Mısır tarihine bakıldığında bir kabul vardır; Kızıldeniz sahillerine sahip olan kişi, hac yollarının idaresine ve Mekke-Medine'nin muhafızlığına da sahip olmuştur.⁷⁰ Bununla birlikte Kızıldeniz ticaretinin Mısır'a yönlendirilmesi karlı olacaktır. Burada yerleşmiş ve büyümekte olan Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetleri de göz önüne

⁶⁷ Fahmy, *a.g.e.*, s.85.

⁶⁸ Fahmy, *a.g.e.*, s.85.

⁶⁹ Richard Hill, *Egypt in The Sudan 1820–1881*, Oxford University Press, London, 1959, s.7.

⁷⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s.142.; Hill, *a.g.e.*, s.8.

alındığında 1813–1818 Vehhabiler'in kontrol altına alınması ve hemen ardından 1820–1821 Sudan'ın alınması Mehmet Ali Paşa'nın bölgeye hakim olma amacına hizmet edecektir.⁷¹ Bu noktadan itibaren bölgeye hakim olma çabası içinde olan Mehmet Ali Paşa, güneye doğru harekete geçmiştir.

4. Func Ve Kordofan'ın Alınması

Mehmet Ali Paşa'nın sefer kuvvetlerini ne zaman gönderdiği tam olarak bilinmese de 1818'de üvey oğlu Defterdar Muhammed Hüsrev Bey'i Nübye'ye gönderir ardından 1819'da kendisi de gitmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın stratejisi, Sudan'ın önemli merkezlerini iki koldan aynı zamanda almaktır. Bunun için biri Sinnar'ı diğeri Kordofan ve Darfûr'u hedefleyen iki kuvvet hazırlamıştır.⁷²

Mehmet Ali Paşa, Sinnar için üçüncü oğlu İsmail'i altı yüzü Türk olan dört bin kişilik bir ordunun başına getirdi. Orduda ayrıca bir Amerikalı'nın yönetiminde büyük toplar, Türk süvari bölüğü ve yukarı Mısır bedevîlerinden Araplar ayrıca orta Afrika'dan zenciler ve Berberi sahillerinden askerler de yer alıyordu. Yukarı Mısır ve Nübye'den olan Adabda kabilesi insanları da iletişim hatları boyunca taşıma işlerini gerçekleştirmiştir. Mehmet Ali Paşa, tüm bunların yanında dini propagandayı da ihmal etmemiştir. Sinnar'a giden oğlu İsmail'in yanına Maliki mezhebinden önde gelen üç kişiyi vermiştir. Bu kişilerin görevi Sudanlılara halifenin ordusuna karşı koymamaları yönünde telkinlerde bulunmaktı. Bu harekât Osmanlı Padişahı II. Mahmud'un izni ile gerçekleştirilmekteydi.⁷³

Eylül 1820'de birlik Vadi-i Halfa'ya⁷⁴ doğru yoğunlaşmıştı. Dongola'ya⁷⁵ kadar herhangi bir direnişle karşılaşılmadı.⁷⁶ Dongola'da ki Memluklar'ın bir kısmı daha güneye kaçarken bir kısmı da itaat altına alınmıştır.⁷⁷ Tanbal Muhammed İdris,

⁷¹ Hill, *a.g.e.*, s.8.

⁷² Hill, *a.g.e.*, s.8.

⁷³ Sevda Özkaya Özer, "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2007, s.101.

⁷⁴ Vadi-i Halfa ya da Wadi Halfa, Mısır – Sudan sınırına ve Nil Nehri'ne yakın Sudan şehri.

⁷⁵ Vadi-i Halfa'ya yaklaşık 400 km. uzaklıkta Nil Nehri üzerinde Sudan şehri.

⁷⁶ Hill, *a.g.e.*, s.9.

⁷⁷ Orhonlu, *a.g.e.*,s.142.

Dongola'nın Mısırlı valisinin hâkimiyeti altında *kaşif*⁷⁸ unvanıyla, otoritesi zayıflamış bir şekilde, devam etti. Bu arada önceden beri Mehmet Ali Paşa'dan kaçmakta olan Memlûklar güney Darfû'a ve Arabistan'a yönelmişlerdir.⁷⁹

Bölgede bulunan Şakiya Kabilesi için durum biraz daha farklıydı. Özgürlüğüne düşkün ve daha savaşçı olan bu kabile yüz elli yıl önce üzerlerindeki Func hakimiyetini kırmıştı. Şimdi de iki savaşla Mısırlılara direnmişlerdir. 4 Kasım'da Kurti'de, 2 Aralık'ta da Cebel Daiga'da bu savaşlar gerçekleşmiştir. Fakat ateşli silahlar karşısında daha fazla dayanamamışlardır. İsmail, kabilenin bu yenilgilerinden sonra hayatlarını bağışlamış ve kabileye kendi birliği içerisinde düzensiz süvari birliklerini olarak devam etmeleri hakkı tanımıştır. Bunun karşılığında ise kabile, Mısırlılara sadık bir şekilde hizmet etmiştir. Merove'de nehrin karşı kıyısına geçen Mısır ordusu Bayuda'nın kuzeyine devam etmiş, Ebû Hamad ve Berber arasındaki Nil topraklarını ele geçirmiştir. 5 Mart 1821'de ise Berber'in karşısına ordugâhını kurmuştur. 9 Mart'da el-Matamma'ya varmışlardır. Burada Nimr Muhammed ve son Şakiya Şefi Şaviş, İsmail'e sadakatini sunmuştur.⁸⁰

Ordu 24 Mayıs 1821'de Nil Nehrinin iki büyük kolu olan Mavi ve Beyaz Nil'in buluştuğu noktaya varmıştır. Günümüzde Hartum ve Omdurman'ı birbirine bağlayan köprüünün olduğu yerden karşıya geçmiştir. Bu yolculuk sırasında yaşanan kargaşada 30 kişi ölmüş ve 150 deve kaybedilmiştir. 1 Haziran'da yolculuğun artık son aşamasına gelinmişti. Mısırlılar Cezire'den aşağıya savaş düzeninde ilerlemeye başladılar. İsmail Paşa'nın kuvvetleri⁸¹ Func Sultanlığı'nın başşehri Sinnar'a yaklaşınca Func Sultanı VI.Badi⁸², iyice azalmış olan yetkilerini ve gücünü devretmek için başkentini dışına çıkmış ve İsmail Paşa'ya itaatini bildirmiştir. Bunun üzerine, herhangi bir anlamı olmamakla birlikte, görevinde bırakılmıştır.⁸³

⁷⁸ Kaşiflik, Memluk kurumlarından biri olup Kaşif, vilayetlerin yönetimi, sulama işlerinden ve vergilerin toplanmasından sorumludur. Bkz.: Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s.386.

⁷⁹ Hill, *a.g.e.*, s.9.

⁸⁰ Hill, *a.g.e.*, s.9.

⁸¹ Mihri, *a.g.e.*, s.140.

⁸² Sinnar'da son Func Sultanı, Badi VI, İbn Tabl (1791-1821). Bkz. Lobban - Lobban - Voll, *a.g.e.*, s.397.

⁸³ Orhonlu, *a.g.e.*, s.142.

İsmail'in 14 Haziranda Sinnar'a girmesiyle Osmanlılar kendilerini ilk defa Sudan'ın tam da kalbi denilebilecek bir yerde buldular. Sinnar'ın önemli köy ve kasabaları ele geçirildikten sonra İsmail seferi tamamlamak için bir grubu güney tarafa Burun ülkesine gönderdi. Rufa'a Araplarının yardımıyla bu gücün subaylarının Beyaz Nil'e ulaştıklarını düşündükleri Cebel Kurkur'a vardılar. İşgalin ilk aylarında İsmail yeni rejimi kabul etmeyen yerel şefleri yok etmeye başladı. Yaz mevsimi olmakla beraber sürekli devam eden yağmurun olumsuz etkisiyle ordu Wad Madani denilen yerde toplandı.⁸⁴

Mehmet Ali Paşa, İsmail'in yeterliliğinden şüphelendiği için Sudan'a savaş tecrübesi yüksek olan diğer oğlu İbrahim'i de gönderdi. İbrahim, bütün birliklerin kumandanı olarak Ağustos 1821'de Sinnar'a vardı. Sinnar yolculuğunda, daha önce aldığı talimatlara ek olarak bölgenin nüfusu ve büyüklüğü ile ilgili bilgi toplamıştır. Mehmet Ali Paşa, Darfûr'un ilhakı meselesini İbrahim'e bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu sırada Yunan İsyanı patlak vermiştir. Sultan II. Mahmut, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiştir. Bunun nedeni ise, Mısır'ın Avrupa usulünde yetişmiş bir ordusu ve Avrupa usulünde bir donanmasının bulunmasıdır. Bu güçler Vehhabi, Girit ve Kıbrıs isyanlarının bastırılmasında liyakatlerini ispatlamışlardır. Mehmet Ali Paşa, Girit ve Mora valiliklerinin kendisine verilmesi şartıyla yardım etmeyi kabul etmiştir. Padişah II. Mahmud'un vaadini alınca oğlu İbrahim Paşa'yı Mora seferi için görevlendirmiştir.⁸⁵ Mehmet Ali Paşa'nın askeri güçlerinin asıl kısmını isyanın bastırılması için Osmanlı Devleti'nin yardımına göndermesi Sudan'da devam eden Mısır yayılmasını olumsuz etkilemiştir. İbrahim Paşa, mümkün olduğunca çok miktarda köleyi Mısır'a göndermiştir. Diğer taraftan Sudan'da ki birlikler için de gıda yardımında bulunmuştur. Ayrıca kölelerin ölüm oranını azaltmak için Dongola komutanına kayıklar inşa etmesini ve Nil üzerindeki şelaleler arasında kullanılması talimatını vermiştir. Bunun için gerekli olan kereste ve çiviği Mısır'dan göndermiştir.⁸⁶

Sinnar'daki orduyu düzenledikten sonra İbrahim Paşa, güneye doğru bir keşif hareketi düzenlemiştir. Cezire bölgesinde vergi amaçlı nüfus sayımı yaptırmıştır.

⁸⁴ Hill, *a.g.e.*, s.10.

⁸⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.115.

⁸⁶ Hill, *a.g.e.*, s.11.

Büyüklüğüne göre on beş köyden otuz köye kadar oluşan her birime bir kaymakam atamıştır. Bu kaymakamlara düzeni kurma ve vergileri tahsil etme konusunda 10 Arap atlısı, 10 Mağarba piyadesi ve 3-4 Şakiyalı tahsis edilmiştir. Her on kaymakamın başına bir *Kaşif* atanmıştır. İbrahim Paşa, her köyden nüfusuna göre vergi alınmasını istemiştir. Vergi miktarı ise nüfus sayımından sonra netleşecektir. Ancak köle ihtiyacı, vergi alma konusundan daha öncelikliydi. Mısır'dan bu toprakların idaresi için takviye güç istendiğinde Mehmet Ali Paşa, her 3000 erkek zenci köleye karşılık 1000 kişilik bir birlik göndereceğini bildirmiştir. Bu kölelerin eşleri ve çocukları ise Sevâkin yoluyla Cidde'de satılmasıyla da pirinç ihtiyacı karşılanabileceğini düşünmüştü.⁸⁷

Diğer taraftan Tosun Bey Ali Yeğen, küçük bir birlikle Mavi Nil vadisinden Dinka'daki Beyaz Nil'e ulaştı. Bu Türk birliklerinin şimdiye kadar ulaştıkları en uzak bölgedir. Beş-altı yüz esirle Kurabin vasıtasıyla Sinnar'a ulaştı. Beyaz Nil boyunca ilerleyen İbrahim Paşa ise iklim değişikliği nedeniyle dizanteriye yakalanmıştır. İbrahim Paşa, teşkilâtlandırma işlerini bitirmeden hastalandığı için işini yarıda bırakmak zorunda kalmış ve onun yerine İsmail Paşa geçmiştir. Mehmet Ali Paşa, başında Defterdar Mehmet Hüsrev Bey'in bulunduğu diğer bir orduyu Kordofan üzerine göndermişti. İsmail Paşa, Sinnar'da iken Defterdar ise Kordofan merkezini ele geçirmeye çalışıyordu. Ancak çabası sonuçsuz kalmıştır. Bu durumdan dolayı Mehmet Ali Paşa, Kordofan'ın Sinnar'dan sonra alınmasını istemiştir. Temmuz 1821 sonlarına doğru ordu hazır hale getirilmiş ve Defterdar Mehmet Hüsrev Bey harekete geçmiştir. Defterdar'ın üç bin askeri ve ateşli silahları vardır. Kordofan lideri, Maktum Musallam, Defterdar'ın ordusuna karşı koymaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır.⁸⁸ Böylece Defterdar Mehmet Hüsrev Bey'in 20 Ağustos 1821'de El-Ubeyd'i de almasıyla Sudan'ın fethi tamamlanmıştır.⁸⁹ Sudan bölgesi büyük oranda alınmıştır. Ancak idarenin kurulmasında bazı sorunlar yaşanmıştır.

⁸⁷ Hill, *a.g.e.*, s.11.

⁸⁸ Hill, *a.g.e.*, s.12.

⁸⁹ Orhonlu, *a.g.e.*, s.142-143.

5. Sudanlıların İsyanı

Sudan'ın ilhakının tamamlanmasının ardından bölgede Mısır tarzı bir teşkilatlanma başlatılmıştır. Bu teşkilatlanmanın temel unsurlarından biri de vergilendirme sistemidir. Mısır'ın dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin eline geçen bu yeni topraklarda vergi düzenlemesi ve bunun uygulanma şekli bazı anlaşmazlıklara neden olmuştur.⁹⁰ Bu durum Mısır yönetimi altına giren Sudan halkının ayaklanmasına neden olmuştur. Yeni vergilendirme sistemine yapılan itirazları anlayabilmek için önceki yönetimlerin uygulamalarına bakmak gerekir. Gezginlerin tespitlerine göre eski Sinnar Sultanlığı'nda yetiştirilen ürünler için bir vergilendirme sistemi bulunmaktadır. Bolluk yıllarında uygulanan ek vergiler bulunmaktadır. Nil nehrinden dönemsel olarak su basan yerde yetiştirilen ürünlerin devlet yarısını istiyordu. Köle ticaretinde vergilendirme, satılan köle sayısına göre değişmekteydi. Bununla birlikte altı karıştan kısa köleler için vergi uygulaması bulunmuyordu. Hayvancılıktaki satış vergileri, nakdî ya da aynî olarak ödenebilmekteydi. Aynı olarak kumaş ya da hayvan olarak ödenebilirdi. Hayvancılıkla uğraşan konargöçerler, vergilerini tümüyle aynî olarak öderlerdi.⁹¹

Sudanlılar için Kuzeyden yani Mısır'dan gelen yeni yöneticilerin uygulamaları rahatsızlık veren yeni bir durum olarak ortaya çıkmıştı. Mısır yönetimi herkesi vergiye bağlamıştı. Mısır'lı idareciler devlet hizmetlerini devam ettirmek için yerli halkı zorlamışlardır. Yeni bir vergi sistemi uygulayarak Sudanlıların ekonomik hayatlarını sıkıntıya sokmuşlardır. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa, ordusu için sürekli esir talep ediyordu. Bu esir ihtiyacı ise Beyaz ve Mavi Nil nehirlerinin ve Nübye dağlarının yukarı bölgelerinde yaşayan pagan kabilelere akınlar düzenlenerek giderilebilirdi. Ancak bu durum Mısır hakimiyetini kabul etmiş küçük yerel emirlerin menfaatlerine ters düşmektedir.⁹²

Mısır'ın Sudan seferinden beklediği başta altın ve köle tam anlamıyla karşılanamamış bunun yanında yerli halka ağır vergi yükleri yüklenmiş bunlar ise isyana neden olmuştur.⁹³ Özellikle İsmail Paşa'nın Sinnar'da koyduğu vergiler ve

⁹⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s.143.

⁹¹ Hill, *a.g.e.*, s.14.

⁹² Hill, *a.g.e.*, s.15.

⁹³ Orhonlu, *a.g.e.*, s.143.

toplama tarzı yüzünden Sinnar vilayeti ayaklanmıştı.⁹⁴ İsmail Paşa bu sırada köle ve altın aramak için Feyzoğlu dağlarında idi. İsmail Paşa'nın ordusunun büyük bir bölümü güneyde bozguna uğramıştır. Ayrıca Sinnarlılar birçok Mısır garnizonunu baskına uğratmışlardır. İsmail Paşa, zayıfda olsa ordusuyla Şubat 1822'de Sinnar merkeze döner⁹⁵ ve isyanı bastırmaya çalışır, ancak başarılı olamaz.⁹⁶

İsmail Paşa, yanında bir miktar askeriyle, Ekim sonunda Sinnar'dan Sudan'a harekete geçer. O zaman için on beş bin nüfusu ile önemli bir şehir olan Şendi'ye vardığında şehir halkından savaşa katkı adı altında yüksek miktarda bir bağış ister. Beş gün içinde iki bin köle ve on bin altın frank⁹⁷ başka bir kaynağa göre ise; bin tane kırk dirhem altın, bin tane deve, bin tane hamile deve, bin tane büyük baş hayvan, bin tane koyun, bin tane köle, bin tane cariye⁹⁸ verilmesini emreder. Yerel yönetici Nemri, istenilen miktarın bu kadar kısa sürede temin edilemeyeceğini atlatmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Nemri, elinden geleni yapacağını belirttiikten sonra İsmail Paşa adına bir ziyafet vermiştir. Bu ziyafet aslında bir tuzaktır ancak İsmail Paşa ve askerleri bunu fark edememişlerdir. Yemek sonuna doğru İsmail Paşa ve adamlarının olduğu kulübe ateşe verilerek yakılır.⁹⁹ Mısır'a bağlılığın maddi anlamda ağırlığını taşıyamayan Şendililer tepkilerini İsmail Paşayı yakarak vermişlerdir. Daha önce de bahsi geçtiği gibi yerli halka ağır gelen sadece vergilerin miktarının yüksek olması değil aynı zamanda toplanış biçimidir. İsmail Paşa'nın ölümünde her ikisinin de rolü bulunmaktadır.

İsmail Paşa'nın öldürülmüş olduğu ve Nil vadisinin isyanda olduğu haberi el-Ubeyd'deki Defterdar Hüsrev Mehmet Bey'e duyuruldu.¹⁰⁰ İsmail'in ölümüyle Defterdar, Sudan'daki Mısır güçlerinin sorumluluğu üstüne almıştır. Mısır'dan emirler beklemeden Kordofan'dan Nil'e doğru bir kuvvet göndermiştir. Kahire'de

⁹⁴ Fahmy, *a.g.e.*, s.85.

⁹⁵ Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999, s.152.

⁹⁶ Orhonlu, *a.g.e.*, s.143.

⁹⁷ Bazı kaynaklarda iki gün içinde 30,000 dolar ve 6,000 köle istendiği yönündedir. Miktar hakkında farklı rakamlar ifade edilse bile bunun sonuca ciddi anlamda bir etkisi yoktur. Çünkü nihayetinde verilen süre ve istenilen köle ve nakit yerel halkın kaldıramayacağı bir miktardadır.

⁹⁸ Naum Şukayr, *Tarihü's-Sudan*, Darü'l-Cil, Beyrut, 1981, s.208.

⁹⁹ Sinoue, *a.g.e.*, s.153.

¹⁰⁰ Mihri, *a.g.e.*, s.141.

Mehmet Ali Paşa, Defterdar'ın Sudan ve Kordofan seraskeri olduğunu onaylamıştır. Defterdar, Aralık ayında ulaştığı Şendi'de, İsmail Paşa'nın intikamını almak adına birçok insanı öldürür.¹⁰¹

İsyanın sonucu, Mısır için kurulmaya çalışılan idarenin başarısızlığı gibi görülebilir. İsyanda ölen Sudanlıların sayısı veya Sudan ekonomisindeki zararın miktarı tam olarak belli değildir. Bu isyanın özelliği, herhangi bir lideri veya amacı olmaksızın Mısır'a karşı yapılan düzensiz bir harekettir. Sudanlılar için yönetime isyan edildiğinde bir liderin insanları yönlendirmesi ancak 1881 Mehdi isyanıyla, gerçek olacaktır.¹⁰² Diğer taraftan Sudan'ın ilhakı Mısır'a altın getirmemiştir ancak doğal zenginlikleriyle birlikte ekonomik ve politik olarak Afrika'nın içlerine girme fırsatı vermiştir. Ayrıca Kızıldeniz limanları sayesinde Arabistan ile Sudan arasındaki bağlantı Mehmet Ali Paşa'nın eline geçmiştir.¹⁰³ 1821 ve 1822 yıllarında yanlış uygulamalar, yüksek vergiler ve yöneticilerin bazı başarısızlıkları olsa da nihayetinde Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'ı almasıyla nüfuz bölgesini neredeyse ikiye katlamıştır. Bu büyüme ise Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa Devletleri'nin dikkatinden kaçmamıştır. Bundan sonra Mehmet Ali Paşa, idarecisi olduğu toprakları ve nüfuz alanını daha da genişletme çabası içine girecek ve büyük oranda başarılı olacaktır. Bu büyümenin neticesinde gücüne güvenen Mehmet Ali Paşa, kendisine verilen vaatlerin gerçekleşmemesi bahanesiyle, Osmanlı Devleti'ne karşı baş kaldıracaktır. Bu durum ise Osmanlı tarihinde, 1831 – 1840, *Mehmet Ali Paşa İsyanı* ya da *Mısır Sorunu* olarak geçecek ve Mehmet Ali Paşa için “..atanan valiler Osmanlı Devleti'ni kaale almamıştır..”¹⁰⁴ denilecektir. Ancak dikkat edilmesi gerekiyor ki sadece Osmanlı Devleti güç yitirmemiş onun Mısır valisi imparatorluk kurabilecek duruma gelmiştir (Bkz. Harita 3). Ancak Mehmet Ali Paşa, imparatorluk kuramamıştır yinede hanedanlığı 1805'ten 1956'ya kadar sürmüştür.

¹⁰¹ Sinoue, *a.g.e.*, s.155.

¹⁰² Hill, *a.g.e.*, s.18.

¹⁰³ Sinoue, *a.g.e.*, s.156.

¹⁰⁴ Martin Van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, İletişim, İstanbul, 2010, s.269.

B. MISIR SUDANI: İDARİ VE ASKERİ YAPI

1. Yönetim

Sudan, Mısır'daki genişleme politikası sonucu kazanılan bir bölgedir. Defterdar Muhammed Hüsrev Bey ve İsmail Paşa, 1820'den 1826'ya kadar Sudan'ın yönetim altına alınması ve yönetimin kurulması için çalışmıştır. 1826'da ise Ali Hurşit Paşa, yeni kazanılan bölgenin yönetildiği Sinnar'a vali olmuştur. Hurşit Paşa'nın en önemli icraatlarından biri kalıcı hükümet kurmak olmuştur. Sudan'da bir çeşit yönetsel dönüşüm yaşanmaktadır.

Küçük birimlerin başına bir *memur* atanmıştır. Diğer taraftan yeni kazanılan yerlere ise *memuriye* denilmiştir.¹⁰⁵ Sudan, Mısır idaresine alındıktan sonra yedi "müdürlük" ve üç "muhafızlık" şeklinde on idari birime ayrılmıştır ve idare merkezi olarak Hartum belirlenmiştir. Dongola, Berber, Hartum, Sinnâr, Darfûr, Kordofan, Kassala isimli müdürlükleri ve Fâşûda, Sevâkin ve Bahrü'l-Gazel muhafızlıkları kurulmuştur.¹⁰⁶ İdare merkezi yapılan Hartum, Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'ı almasından önce muhtemelen küçük bir yerleşim birimidir. 1824'de Sudan'ın merkezi olarak tanınmış ve buna uygun şekilde imar edilmiştir. Cami, hükümdar kasrı, müdürlük binası, basım evi, mahkeme gibi binalar inşa edilmiştir. Aynı şekilde daha dayanıklı binalar inşa etmeleri için halka tuğla temin edilmiştir.¹⁰⁷

Sudan, bu noktadan itibaren Mısır'a bağlı bir yer haline gelmiştir. Bunun göstergesi olarak vergi sistemi yeniden düzenlenmiş ve vergi toplanmıştır. İlk olarak Nil Nehri kıyısındaki yerler alınmış, Türk kaymakamlar tarafından ve onlara bağlı olan kâşifler tarafından yönetilmiştir. İdari işlerde başta olmak üzere Türkçe önemli bir dildir ve Sudan ile Mısır arasındaki yazışmalar Türkçe olarak yapılmaktadır.¹⁰⁸ Genel vali ve eyalet yöneticileri, hem Türk hem Arap katiplere sahiplerdir. Mehmet Ali'nin ölümünden sonra, Arapça Mısır'da ve Sudan'da ortak dil olarak kullanılmaya başlamış bunun sonucunda ise Türkçe kullanımı azalmıştır. 1836 yılının başında Ali Hurşit Paşa, Mısır Hükümeti'ne Arapça yazılmış mektuplar gönderiyordu ve 1854'te

¹⁰⁵ Hill, *a.g.e.*, s.23.

¹⁰⁶ Kavas, *a.g.m.*, s.107.; Mihri, *a.g.e.*, s.308-327.

¹⁰⁷ Tarig Mohammed Nour, "Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, S.6, s.154-155.

¹⁰⁸ Hill, *a.g.e.*, s.23.

Muhammed Said'in Mısır Genel Valisi olmasından sonrada, Sudan'la olan bağlantının büyük bölümü Arapça'ydı. İsmail Paşa yönetiminde (1863-1879), Arapça daha çok yaygınlaştı ve Türkçe'nin kullanımı İstanbul ile olan bağlantılarla sınırlı kaldı. Ancak kıdemli görevliler Türkçe konuşmaya devam etmişlerdir. Diğer taraftan bölgede yazışmalarda isimlendirme sorunu yaşanmaktadır. Memurlar bir adresin ismini yazarken sorun yaşayabiliyorlardı. Tam isimler ve anlaşılması güç yer isimleri konusunda yanlış yazımlar olabiliyordu. Mesela Mısır yönetimi altında iken Sudan uzun yıllar coğrafi olarak tam şekliyle ifade edilememiştir. Genellikle *Sudan* yerine *Sinnar* denilmiş yahut tersi söylenmiştir. Sudan'ın Port şehrinde bulunan İngiliz büyükelçisi 1843 yılının sonuna kadar *Sudan* yerine *Sinnar*'ı kullanmıştır. Sudan'daki Mısır hükümeti, ilkel bir litografinden (taş baskı yapan makine) başka bir baskı makinesine sahip olmamıştır. Genel Vali'nin ofisinde, haritaları ve emirleri çoğaltmak için bir litografin bulunmaktadır.¹⁰⁹ Sudan'da idari teşkilatlanma ile birlikte askeri bir teşkilatlanma da kurulmuştur.

2. Sudanlılar ve Nizam-ı Cedid

Mehmet Ali Paşa'nın büyük Mısır hedefine ulaşabilmesi için güçlü bir orduya ve donanmaya ihtiyacı bulunmaktaydı. Bunun için hem asker sayısının artırılması hem de ordunun kalifiye olması gerekmektedir. Ordunun eğitimi için Asvan'da Avrupalı öğretmenlerin görev yaptığı bir subay okulu açmıştır. Aynı zamanda Avrupa askeri bilimini öğrenmeleri için başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine öğrenciler göndermiştir. Diğer taraftan asker ihtiyacı için Sudan'a seferler düzenlemiştir.¹¹⁰ Mısır Valisi, yeni düzenli ordunun kuruluşunda Sudan'dan daha çok siyahi acemi asker bulmayı umuyordu. İsmail Paşa'nın Sudanlılar tarafından Şendi'de öldürülmesi ve Sudan isyanının patlak vermesi Sudan ordusunun güvenilirliği hakkında geçici bir şüphenin ortaya çıkmasına neden olmuştur fakat Sudan zencilerinin isyanda yer almaması bu şüpheleri ortadan kaldırmıştır.¹¹¹

¹⁰⁹ Hill, *a.g.e.*, s.24.

¹¹⁰ Cleveland, *a.g.e.*, s.77-79.

¹¹¹ Hill, *a.g.e.*, s.24.

Sinnar dönüşü İbrahim Paşa, babası Mehmet Ali Paşa'ya Sudan'dan elde edilecek askerlerin Türk düzeniyle bağdaşmadığı ifade etmiştir. Vali Mısırlı çiftçilerden bir ordu toplamayı planladığından *"Türk askerleri benim soyumdan insanlar olduğu ve onlarla ilgilenmek benim vazifem olduğu için onların bir kısmını aşırı kurak topraklar yerine Mısır'ın üst kesimlerine göndereceğim"* demiştir. Fakat Mısırlı çiftçiler topraklarından kopartılıp askere alındığı için Mısır giderek fakirleşmeye başlamıştır. Ekonomik nedenlerden dolayı Vali, çoğunlukla tutsak edilen Sudan zencilerinden oluşan bir ordu fikrini benimsemeye başlamıştır.¹¹²

Nizam-ı Cedid ordularının ilk eğitim karargâhı, yeni ordunun subayları olacak olan genç Memluklar için Ekim 1820'de Esna'da¹¹³ kuruldu. 1821'de güneyden gelecek zencileri almak için Asvan'da büyük bir kamp yapıldı. Burada bütün acemiler aşılandı ve pamuklu yelekler giydirildi. Valinin emriyle putperest acemiler, din görevlileri olarak atanan Mısırlı köy şeyhleri tarafından İslam gelenekleriyle eğitilmişlerdir. Yukarı Mısır'daki merkezlerde eğitim gören Sudanlı zencilerin sayısı tahmini olarak yirmi bin civarındadır. Diğer taraftan Sinnar ve Kordofan arasındaki ikmal sırasında büyük kayıplar meydana gelmiştir. Eğitim kamplarına ulaşanların pek çoğu ise dizanteri ve ateş nedeniyle ölmüştür. 1823'deki köle akınlarında daha fazla esir ele geçirilmiştir. Vali, Sudan'daki subaylarını köle baskınlarını arttırmaya zorlamıştır. Bu baskınlar sonucunda 1822-1823 yıllarında ordu için toplamda otuz bin zenci toplanmıştır.¹¹⁴ Bu sayede Mısırlıları askere alınmayacak ya da daha az alınacaktır. Böylece tarımsal üretimdeki aksaklık giderilmiş olacaktır.

Mehmet Ali Paşa'nın düzenli bir ordu kurmaktaki amaçlarından bir tanesi on bin piyade ve dokuz bin süvariden oluşan ve Mısır hazinesi için ağır bir yük olan Sudan'daki garnizonun harcamalarını azaltmaktır. Napolyon'un Büyük Ordusu'nda genç bir subay olan ve 1816'da Valinin emrine giren, Süleyman Paşa adıyla bilinen, Albay Octave Joseph Anthelme Sève (1788 - 1860),¹¹⁵ acemilerin eğitimlerinde yer

¹¹² Hill, *a.g.e.*, s.25.

¹¹³ Nil Nehri üzerinde Yukarı Mısır'da Asvan'a yakın bir yer.

¹¹⁴ Hill, *a.g.e.*, s.25.

¹¹⁵ Fahmy, *a.g.e.*, s.79.

almıştır. Fransa, İspanya ve İtalya'dan eğitim subayları sağlanmıştır. Bu subayların içerisinde Fransızlar ağırlıklı olup İngilizler yoktur.¹¹⁶

1823 yılına gelindiğinde daha çok Fransız etkisinin hakim olduğu ordu teşkilatı hazır hale getirilmiştir. Eski ordu içindeki komutanlara ise yeni rütbe isimleri verilmiştir. Alay, dört ya da beş taburdan ve toplam üç bin askerden oluşuyordu. Miralayın idaresi, albaya ve yarbaya (kaymakam da denilir) verilmiştir ki bu askeri kavramların hepsi Mısır da ilk kez görülmektedir. Tabur komutanı, emrinde bin tane asker olan, Osmanlı Devlet'i askeri sisteminden gelen, binbaşıdır. Kıdem sırasında bir sonraki rütbe Fransız etkisini gösteren ve Napolyon'un ordusundaki *adjutant-major*'e¹¹⁷ karşılık gelen sağ kanat komutanı *Sağ Kolağası*'dır. Sol kanat komutanı *Sol Kolağası* olarak adlandırılmıştır ve Fransızca *sous-adjutant-major*'un tam karşılığıdır. Bölük komutanı, yüz askerin başı anlamına gelen *yüzbaşı*'dır. En sonda gelen rütbelerse *üsteğmen*, *mülâzım*; *mülâzım-ı evvel* ve *mülâzım-ı sani*'dir.¹¹⁸

Eski ordunun alay doktorları genellikle doğu medeniyetinde tıbbi eğitim almış Memluktardır. Nizam-ı Cedid'le birlikte Avrupalı tıp subayları ve Klot Bey'in¹¹⁹ okulundan mezun olan Mısırlılar Sudan'ın garnizonlarında yer almaya başladılar.

Nizam-ı Cedid'in üniforması Türk ve Fransız askeri kıyafetlerinin bir sentezi olmuştur. Piyade subayları kısa bir parka, geniş bir Türk pantolonu, kemer, çorap ve kırmızı çarık giyerlerdi. Süvari subayları ise aynı kıyafetlere ilaveten süvari nişanları takar ve binici ayakkabıları giyerlerdi. Sudandaki diğer piyade birlikleri ise beyaz pamuk gömlekleri ve pantolonları ile tanınırken atlı polisler ise parkalarının üstüne çelik zırhlar giyerlerdi. Diğer bütün askerlerde yumuşak kırmızı veya yeşil fes bulunmaktadır. Soğuktan korunmak içinde parka giyilirdi.¹²⁰

¹¹⁶ Hill, *a.g.e.*, s.25.

¹¹⁷ Fransızcada *Emir Subayı* anlamına gelmektedir.

¹¹⁸ Hill, *a.g.e.*, s.26.

¹¹⁹ Antoine Barthelemy Clot, 7 Kasım 1793 – 28 Ağustos 1868, Mısırdaki Batı tarzı tıbbin kurucusudur ve Mısır'da *Klot Bey* olarak bilinir. Bkz. Gerard N.Burrow, "Clot-Bey: Founder Of Western Medical Practice In Egypt", <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2595236/?page=1>, (25.04.2012).

¹²⁰ Hill, *a.g.e.*, s.26-27.

Fransız temelli askeri disiplin yasalarıyla 1823 yılında tanışılmıştır. Asker kaçakları artık yasal olarak cezalandırılabilir. Mehmet Ali Paşa, Türkçe okuyabilirliğe büyük önem vermiş, binbaşı rütbesi ve üstündeki rütbelilerdekilerin Türkçe okuyup yazabilmeleri istemiştir. Bulak'taki devlet matbaası ise Batılı tarzda piyade eğitimi için seferber edilmiştir.¹²¹ Batı'ya uygun yoğun yüksek öğretim programı, tüm bu eğitimin yapılabilmesi için matbu ders araç gereçlerini zorunlu kılmıştır. Eğitime uygun ders kitaplarının basımı ise Bulak matbaası ile mümkün olmuştur.¹²² Diğer taraftan matbaada sadece Avrupa tarzı eğitim için gerekli materyaller basılmamış aynı zamanda, halkın reformları anlayabilmesi için konuyla ilgili olan her şey, gazetelerde basılmıştır.¹²³

Nizam-ı Cedid'in düzenli ordusunun yanı sıra düzensiz güçlerde vardı. Daha önce bu düzensiz güçlerin görevleri olan vergi toplama ve zenci köle toplamak için akınlar yapma işleri kontrol altına alınmıştır. Bir müfrezeyi komuta eden, aynı zamanda kendisinin de üyesi olduğu bir ırka ya da kabileye liderlik eden, subay yanındakilerin ücretlerini karşılamakla mükelleftir. Her bir askerin silahının parası, taksitler halinde maaşından kesilmiştir. Düzensiz birliklerin komuta yapılanmaları şu şekildedir: *Deli-başı*, düzensiz birliklerin kıdemli subayıdır. *Sersüvari*, emrinde 400 askeri olan bir bölük komutanıdır. *Serpiyade* ise yaya askerlerin bölük komutanıdır. *Bölük* bir diğer askeri sınıflandırma terimidir ve *bölükbaşı* ya da *sancakbaşı* tarafından komuta edilirdi. Düzensiz kuvvetler üzerinde merkezi bir kumanda bulunmamakla beraber bütün Sudan topraklarında düzensiz kuvvetlerin başı taşra yönetimlerine bağlıdır.¹²⁴

Osmanlı Devleti'nin Yavuz Sultan Selim dönemiyle birlikte Kuzey ve Doğu Afrika'da etkin olması, keşif hareketleri sonrasında sömürgecilik faaliyetlerinin bu bölgede gecikmesini sağlamıştır. Fransa'nın Mısır'ı işgali sürecinde Mısır'a gelen Mehmet Ali Paşa, kısa zamanda idareyi ele almıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır sınırlarını genişletmiş ve Biladü's-Sudan olarak anılan bölgenin doğusunu yani

¹²¹ Hill, *a.g.e.*, s.28.

¹²² Cleveland, *a.g.e.*, s.77.

¹²³ Hümeysra Çelik Yasıt, "Başlangıcından II. Meşrutiyete Osmanlı İmparatorluğu'nda Basın", Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2012, s.35.

¹²⁴ Hill, *a.g.e.*, s.28.

bugünkü Sudan'ı Mısır idaresine bağlamıştır. Daha sonra ise Sudan'da İdari ve Askeri olarak bir teşkilat kurmuştur. Sudan'ı sadece Mısır'a bağlamamış, Sudan'ın daha bayındır hale gelmesi için çalışmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

A. KAVALALI MEHMET ALÎ PAŞA'NIN SUDAN'I MODERNLEŞTİRME GAYRETLERİ

1. Ekonomik Gelişim Yönündeki Girişimler

Mehmet Ali Paşa'nın, Sudan için ticarete dayalı bir ekonomi seçiminin ilk göstergesi, Çerkez Osman Bey'e 1824'te gönderilen bir mektuptan anlaşılmaktadır. Buna göre İhraç malları devlet tekelinde bulunacak ve devlet tarafından kontrol edilecektir. Sudan'da devletin ticaret tekeli, Batılı serbest ticaret yanlıları tarafından eleştiriyile karşılanmıştır. Genel Vali'nin kazançlarına göz koyan Avrupalı tüccarlar, İmparatorluğun her yerinde eşit ticaret haklarını garantileyen Osmanlı Devlet'i kurallarını¹²⁵ talep etmişlerdir. Ancak Mehmet Ali Paşa, serbest ticareti uzun yıllar Sudan'dan uzak tutacak kadar güçlü konumda bulunduğu için itirazların çok fazla etkisi olmamıştır. Yeni ekonomik politika, Sudan'daki ticari geleneklere dayanıyordu. Berber ve Sinnar gibi şehirler, çok daha önceden beri ticaret merkezi olan şehirlerdir. Kurulan her bir ticari birliğin *sertüccar* idaresinde kendine ait bir düzeni bulunmaktadır. Mısırlılar, sertüccar aracılığıyla yerel tüccar topluluğuyla işleri yürütmüşlerdir. Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirmek istediği Sudan'daki ekonomik dönüşümün Sudanlılarla gerçekleştirilmesi, en azından başlangıç için, zordu. Genelde Mısırlılar ticarete daha iyi oldukları için bu konuda desteğin Mısır'dan gelmesi gerekmekteydi.¹²⁶

Mısır'ın Sudan'ı kendi yönetimi altına alması, ticari anlamda en çok tüccarların işine yaramıştır. Sudan'ın alınmasıyla, Mısırlı tüccarlara daha çok güvenlik sağlanmıştır. Bunun yanında ticarete güvenliğin sağlanması ve arttırılması Avrupa ticaretinin, bölgede başlamasına veya artmasına katkı sağlamıştır. Osman Bey'in Sinnar'daki görev süresi boyunca, Mısır'dan tarım ve diğer üretim alanları için kalifiye işçiler Sudan'a gönderilmiştir. Tarım faaliyet olarak afyon, çivit otu ve

¹²⁵ Osmanlı Devleti'nde 17. - 19. yüzyıllarda birçok Avrupa ülkesine tanınmış olan kapitülasyonlar bulunmaktadır. Kapitülasyonlarla Avrupalılara, Osmanlı ülkesi içinde serbest dolaşım ve ticaret hakkı tanınmıştır.

¹²⁶ Hill, *a.g.e.*, s.49.

pamuk ziraatı başlatılmıştır. Aynı zamanda demirciler, duvar ustaları ve marangozlar da Sudan'a gelmişlerdir. 1826'da Hurşit Paşa ile birlikte, usta yetiştiricilerin ve esnafların sayısı daha da arttırılmıştır. Mehmet Ali Paşa, Sudan'a gönderdiği idarecilere, büyük uğraşlar sonucunda alınmış olan Sudan'da özellikle de tarımı geliştirme konusunda daha çok yetenekli kişilere ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Tahta çark ve dişlilerden oluşan, öküzlerle çalıştırılan su çarkları, Sudan'da az kullanılıyordu. Mehmet Ali Paşa Dongola'nın yöneticisine, bu çarkları Sinnar'dan Kordofan'a kadar olan yol boyunca getirilecek sığırları sulamak için kurmalarını emretmiştir. Tarımsal alanların en büyük zararlılarından çekirgelere karşı mücadele edilmiştir. Berber yöneticisi, bölgesinde ortaya çıkan bir çekirge felaketini rapor etmiştir. Çekirgelerin Mısır'ın tarlalarına erişimini engellemek için hendekler kazarak tedbir alınmasını sağlamıştır. Sudan hükümeti tarafından alınan malların toplanması ve geçişine yardım için, başlıca yollar üzerindeki her bir geçiş noktasına bir depo kurulmuştur. Mehmet Ali Paşa, Sudan'da tarım ve sanayi alanında birçok denemeler yapmıştır ancak yeni tahılların yetiştirilmesi ve yeni sanayiler başlatma denemelerinin çoğu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kahve yetiştiriciliği, kuzeyin sıcak vadilerinde başarısız olmuştur. İpek yetiştiriciliği ise Mısır'dan gönderilen dut fidelerinin büyümemesi sonucunda başarısız olmuştur. Mısır'dan ithal edilen deri tabaklama makinelerinde de tam anlamıyla başarı sağlanamamıştır. Sudan'daki koyunların yünlerinden üretilen kumaşlar da kaliteli değildir. Kaliteyi arttırmak için ise İspanyol cinsi koyunlar getirilmiş ancak başarılı olunamamıştır. Merino cinsi koyunlar da getirilmiş ancak sonuç çok fazla değişmemiştir.¹²⁷

Diğer taraftan olumlu sonuç alınanlar da vardır. Daha önce sadece bazı kabileler tarafından avlanıp derileri ve tüyleri paketleme malzemesi olarak satışı yapılan deve kuşlarının 1827'den sonra ticari anlamda değeri artmıştır. Fildişi ticareti de önemli bir yer tutmaktadır. Fildişleri Kordofan'da bir merkezde toplanmış ve oradan da tüccarlara satılmıştır.¹²⁸

¹²⁷ Hill, *a.g.e.*, s.50-51.

¹²⁸ Harold D. Nelson, *Area Handbook For The Democratic Republic Of Sudan*, Washington, 1973, s.19. ; Hill, *a.g.e.*, s.52.

Zamk ticareti gelişmiş ve hükümet bu işten düzenli olarak kâr elde etmiştir. Üretim dolayısıyla gelir 1827'den başlayarak katlanarak devam etmiştir. Üretilen mallar Nil vadisinden İskenderiye'ye ulaştırılmıştır.

Ülkenin temel ağaçlık bölgesi olan Güney Sudan, henüz Mısır'a dahil edilmediğinden, ulaşılabilen tek ağaç türü, kayık yapımında kullanılan *sant*¹²⁹ ağacıdır. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti Sultanı'na karşı bir mücadeleye veya savaşa hazırlanırken (1833 – 1840 Mısır Meselesi), silah yapımına (tüfek dipçığı gibi) elverişli ağaç arayışına girmiştir. Hurşit Paşa, Mısır ordusunun bu ihtiyacını karşılayabilmek için Bulak'taki silah deposuna *sant ağacı* numunesi göndermiştir. Burada uzmanlar numuneyi incelemişler ve çok sert olduğu için silah yapımında kullanılabileceğine karar vermişlerdir. Sudan abanozunun numuneleri de ayrıca Bulak'ta incelenmiştir ancak pek kullanışlı bulunmamıştır. Yinede 1832-1833 yıllarında Mısır'a Sınar'dan getirilen abanoz tohumları deneme amaçlı ekilmiştir.¹³⁰

Boya hammaddesi olan çivit otu, uzun süre Sudan'ın başlıca ekinlerinden biri olarak kaldı. Ekme işi 1826 yılında Nil vadisinde başladığında, tohumlar Mısır'dan gönderildi. Üç adet özütleme tesisi Berber bölgesinde inşa edildi ve çivit otu yetiştiriciliği, nehir kenarındaki köylüler için zorunlu hale getirilmiştir. Sudan, Mısır'ın çiftlik hayvanı sağlamadaki en ucuz kaynağı haline gelmiştir. Büyükbaş hayvanlar Mısır'da üretim için gerekliydi ve aynı şekilde, buhardan daha ucuz ve basit hareket gücü sağlaması bakımından, Mısır'daki fabrikalar için de gerekliydi. Sığır vebası salgınları, Mısır'ın büyükbaş hayvan kaynaklarını giderek zayıflatmış ve hükümet boşluğu Sudan'dan getirilecek hayvanlarla doldurmak için çalışmalar yapmıştır. 1826'da Mehmet Ali Paşa, Kordofan yöneticisinden 4.000 baş sığır göndermesini istemiştir. Nübye tepelerinde ve Feyzoğlu'nun ötesindeki zenci akınlarında yakalanan sığırlar sayesinde çok miktarda sığır alınmıştır ancak Kahire her seferinde daha fazlasını istemiştir.¹³¹ Sudan'da deri işçiliğinde bilgi eksikliği nedeniyle tam verim alınamamaktadır. Bunun için Mısır'dan Sudan'a deri işçiliğini öğretmesi için ustalar gönderilmiştir. Deri, askerlerin kullandıkları su mataralarının

¹²⁹ Akasya ağacının bir türüdür.

¹³⁰ Hill, *a.g.e.*, s.53.

¹³¹ Hill, *a.g.e.*, s.55.

yapımında da kullanılmaktaydı. Suriye savaşlarının ortaya çıkardığı deri ihtiyacı da Sudan'dan giderilmeye çalışılmıştır.

Mısır'ın diğer bir önemli ihtiyacı ise günlük hayatta ve askeriyede en çok kullanılan binek hayvan attır. Suriye savaşları nedeniyle Mısır ordusundaki at sayısı düşmüştür. At ihtiyacı için de Sudan'a müracaat edilmiş ancak o zaman ki at hastalıkları nedeniyle bu ihtiyaç tam olarak karşılanamamıştır. Ancak deve talebi çok daha kolay karşılanmıştır.¹³² Sudan bir taraftan geliştirilmeye çalışılırken diğer taraftan Mısır'ın ihtiyaçlarının karşılanması için önemli bir bölge olmuştur.

2. Madenleri Kullanma Denemeleri

Demir Madeni, daha çok Kordofan, Bahrü'l-Gazel ve Darfur bölgesinde bulunmaktaydı.¹³³ Kordofan'ın demir madenleri, Cebel Harazah'dan Nübye Dağları'na kadar uzanan bölgedeki zenciler tarafından küçük ve ilkel döküm işlerine kaynaklık ediyordu. Demir, mızrak uçları, ev ve çiftçilik gereçleri, çivi ve yerel ticaret için demir para şekline dönüştürülüyordu. Defterdar, Kordofân'daki demirin varlığını bildirdiğinden Mehmet Ali Paşa, tüm demirin dışarıdan ithal edildiği Mısır'a 500 kental¹³⁴ göndermesini istemiştir. 1828-1829 yıllarında demir madeni, Hurşid Paşa'nın, Beyaz Nil üzerindeki Manjara'daki, tersanesinde çivi yapımında kullanılıyordu. Madenin kullanımı için yabancı uzmanlara danışılmıştır. İngiltere'den sekiz dökümcü getirilmiş ve bir dökümhane kurmaları için Beyaz Nil bölgesine gönderilmiştir.¹³⁵ Ancak Kordofân'daki sekiz İngiliz'den altısı iki ay içerisinde ölmüş, kalanlarda Mısır'a dönmüştür.¹³⁶ Mehmet Ali Paşa da hem bölgenin ahvalini görmek hem de altın madeni keşfinde bulunmak üzere Sudan ziyaretinde bulunmuştur. Feyzoğlu dağında yapılan aramalardan kayda değer bir şey çıkmaması üzerine madeni kapattırıp Hartum'a dönmüştür. 23 Kasım 1839 yılında geldiği Hartum'dan ayrılmış 14 Mart 1840 yılında Mısır'a ulaşmıştır.¹³⁷

¹³² Hill, *a.g.e.*, s.57.

¹³³ Mihri, *a.g.e.*, s.182.

¹³⁴ Ağırlık birimi: 1 Kental 100 Kilogram,. Bkz.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.4f9b982c3ad936.97464003.

¹³⁵ Hill, *a.g.e.*, s.57.

¹³⁶ Hill, *a.g.e.*, s.58.

¹³⁷ Şukayr, *a.g.e.*, s.220.

Dârfur'un güneybatı sınırlarındaki Hufratü'l-Nahas'da bakır rezervleri vardı¹³⁸ ancak bölge henüz Mısır idaresine girmemiştir. Bölgedeki dökümcülerden takas yoluyla bakır alan küçük tüccarlar vardır. Kızıldeniz kıyılarında zengin tuz rezervi bulunmaktadır. Bunun dışında birçok yerde toprakla karışık şekilde olan tuz, Dongola'nın batı bölgelerde daha çok bulunmaktadır.¹³⁹ Ancak iç bölgelere ciddi bir tuz akışı olmamaktadır. İç bölgede daha çok Altıncı Çağlayan ile Halfâyat el-Muluk arasında kalan Nil vadisinde tuz çıkarılmaktadır. Değirmen taşı yapmak için Dongola'da ve Berber bölgesinde beyaz mermer aramaları yapılmıştır. Ancak araştırmadan ciddi bir sonuç çıkmamıştır. Nübye çölündeki kömürü araştırmaları da sonuç vermemiştir.¹⁴⁰ Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'ın ekonomik gelişimi için madenleri bulma ve kullanma denemeleri genel olarak başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

3. Ulaşım Sorunları

Func Sultanlığı zamanında, Mehmet Ali'den önce, Abâbda kabilesi, Mısır'dan Sudan'a olan çöl yolunun kontrolünü ellerinde bulundurmaktadırlar. Geleneksel rota, Asvan'daki Birinci Şelale'nin aşağısındaki bir kasaba olan Darrav'dan başlayıp, Berber'e kadar olan kısımdır. Abâbda kabilesi, ticari malları Bişariyin eşkıyalarından koruyarak taşımaktadır. Abâbda kabilesinin şeyhi, El-Hâc Muhammed, Mısır'ın Sudan seferini, 700 Abâbdalı ve 3,000 deveyle desteklemiştir. Bu yardımın İsmail Paşa'nın 1820-1821'deki başarılarında oldukça büyük payı vardır. İsmail Paşa da onlara, Sudan'dan gelen malların değerleri üzerinden, güzergâh üzerinde asayişi sağlamaları, deve temin etmeleri ve kervanları korumaları karşılığında, yüzde 10'luk bir vergi toplama hakkı vererek, onların bu hizmetlerini ödüllendirmiştir. El-Hâc Muhammed, aynı zamanda devletin Korosko'dan Abu Hamad'a, küçük kabileler için daha kısa ve güvenli bir yol açmasını da sağlamıştır. Yol üzerindeki kuyularını temizlemiş ve Ebu Hamad'da Bişariyin'e karşı korunma amaçlı bir kervansaray inşa ettirmiştir. Ancak, devlet ile Abâbda kabilesi arasındaki ilişki Hurşit Paşa zamanında, güvenliği sağlanan mallarından alınan verginin miktarı nedeniyle bozulmuştur. 1828'de, Mısır, Nübye Çölü üzerindeki iletişiminin

¹³⁸ Mihri, *a.g.e.*, s.182.

¹³⁹ Mihri, *a.g.e.*, s.183.

¹⁴⁰ Hill, *a.g.e.*, s.58.

güvenliğini tehlikeye sokacak bir olay yaşanmıştır. Bişhariyin kabilesinden bir kişinin, bir kaç askeri öldürüp, Berber'de Şeyh El-Hâc Muhammed'in yanına sığınmıştır. Arap geleneğine uygun olarak Şeyh bu kişiye güvenlik sağlamış ve Berber'in valisine, öldürülmüş adamlar için kan parası ödemeyi teklif etmiştir. Ancak Arap geleneklerini değil, Mısır kanunlarını uygulayan Berber Valisi, katilin devlete verilmesini istemiştir. Bunu kabul etmeyen şeyh ve katil öldürülmüştür. Şeyhin yerine Baraka isimindeki kardeşi geçmiştir. Baraka ise güvenliği sağlanan yol üzerinde kolaylıktan daha çok Mısır ve Sudan idaresine zorluk çıkarmıştır. Kahire'den gelen emirle 1839'da Baraka görevden alınmış ve yerine Hasan Halife geçirilmiştir. Baraka daha sonra, ölen Berber Valisi Abbas'ın ailesini Mısır'a götürün kafiledaki herkesi öldürmüştür. Bunun üzerine Baraka devlet tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür.¹⁴¹ Mısır, Sudan arasındaki önemli geçiş yolları bazı kabilelerin idaresi altındadır. Mısır yönetimi, Sudan'a ulaşmak için bu kabilelerle iş birliği yapmış, ancak bazı sorunlarla da karşılaşmıştır.

4. Nil Ulaşımı

Mısır dönemi öncesinde, şekil verilmiş sant ağacı, tahtaların birbirine çakılması ya da bağlanmasıyla yapılan, düz bir yelken bulunduran küçük çerçevesiz, güvertesiz tekneler, taşımada ve karşıdan karşıya geçişlerde kullanılmıştır. Mısır için Nil Nehri daha çok Aşağı Nil bölgesinde önemli bir ulaşım aracıydı ve ticaret alanı genişlediğinde, malların önemli bir kısmı Nil ile taşınmaktaydı. Nil'in Sudan bölgelerinde Mısır'dan getirilen gemi türleri kullanılmıştır. Yük taşımacılığında *Kayasa* (qayasa veya gaisa), yolcu taşımacılığında *Habibiye* ve ondan daha küçük olan *Kanca* kullanılmıştır. Bu gemi türlerinin hepside yelkenlidir.¹⁴² Nil Nehri üzerinde altı çağlayan (Şelale) bulunmaktadır. Her çağlayan, kendi kıyı düzenine sahiptir. Yönetici görevinde olan bir *reis* ile birlikte teknelere veya gemilere nehrin zorlu bölgelerinde yardımcı olan bölgenin yerlisi olan kişiler bulunmaktadır. Önemli nehir şehirlerinde bir liman kaptanı bulunurdu. Bu kişi gemilerin demirlemesini ve taşınan malların güvenliğini sağlamakla görevlidir. Çağlayanlar arası, rüzgârın

¹⁴¹ Hill, *a.g.e.*, s.59-60.

¹⁴² Hill, *a.g.e.*, s.60.

durumuna göre, gemiler yelkenlerini kullanırlar veya tayfalar kürek çeker ya da nehir kıyısında yaşayan ve bu iş için görevlendirilen köylülerden oluşan köleler kürek çekerlerdi. Çağlayanları haritalamak ve araştırmak için geniş çapta bir çalışma başlangıçta yapılmamıştır. 1820’de İkinci Çağlayan’dan, Sudan seferine giden orduya Mısır’dan gelen nehir desteğini rahatlatmak için, engel olan kayalar kaldırılmıştır. Hurşid Paşa 1826’da, temel gemi malzemesi Mısır’dan temin edildiği takdirde Beyaz Nil üzerinde, Vad el-Şala yakınlarındaki Manjara’da bir tersane kurabileceğini Kahire’ye bildirmiştir. Hurşid Paşa’dan, gerekli malzemenin Sudan’dan temin edilmesi ve ilk önce iki gemiyle deneme seferi yapması istenmiştir. Bunun üzerine Maltalı ustabaşlarının çalıştığı bir tersane kurulmuştur. Mavi Nil üzerinde, sant ağacının çok olduğu Altıncı Çağlayan’ın yakınlarındaki El-Kamlîn’de bir başka tersane kurulmuştur.¹⁴³ Hurşid Paşa 1829-1830 yılları için 50 tekne üretmiştir. Asıl hedefi ise her yıl 200 tekne üretebilmektir. Berber şehrindeki nehir ulaşımı sağlıklı bir şekilde ilerliyordu ve giderek büyüyen iç tahıl ticareti Altıncı Çağlayan üzerinden Hartum aracılığıyla yapılıyordu.¹⁴⁴ Bu şekilde Sudan’da önemli bir nehir trafiği oluşturulmuştur.

B. KÖLE TİCARETİ ve YASAKLANMASI

1. Hurşit Paşa Döneminde Köle Ticareti (1826–1839)

Hurşid Paşa, Sinnar yönetimini devralmadan önce köle baskınları düzenli ve organize değildir. Hurşid Paşa’nın yönetimiyle birlikte düzenli olarak yapılmaya başlandı. Diğer taraftan Avrupa da köleliğe karşı çıkmakla birlikte köle ticareti yapıyordu.¹⁴⁵

Mısır, gerekli durumlarda düzenli ordusu için kölelere ihtiyaç duyuyordu. Ordunun ihtiyacı giderildikten sonra kalan köleler ise Mısır’da ve Arabistan’da kurulan köle pazarlarına gönderiliyordu. Pagan kabileler, Sudan’dan Batı Habeşistan’a açılan Func dağlarında, Beyaz Nil veya Beyaz Nil’in batısındaki düzlüklerde köle olarak alınıyorlardı. Zenciler ise El-Ubeyd’in baskınlar

¹⁴³ Hill, *a.g.e.*, s.61.

¹⁴⁴ Hill, *a.g.e.*, s.62.

¹⁴⁵ Hill, *a.g.e.*, s.62.

düzenleyebileceği Nübye tepelerinde yaşamaktaydılar. 1826'da Şilluk kabilesi üzerine bir baskın yapılmış ancak köle ele geçirilememiştir. Ancak sonraki seferler için keşif yapılmıştır. 1827'de ise Beyaz Nil'in doğusunda yaşayan Dinka kabilesi üzerine sefer yapılmıştır. Hurşid Paşa, üç piyade taburu ve iki süvari takımıyla Mavi Nil'deki Roseires'e¹⁴⁶ doğru yürümüştür. Sobat Nehri boyunca devam ettikleri yolda Dinkalarla karşılaşmışlar ve 500 Dinka esirini ele geçirip geri dönmüşlerdir. 1828'de yapılan baskının ise iki hedefi vardır; birincisi Mavi Nil üzerindeki Func dağlarındaki Müslümanlardan vergi toplamak, ikincisi ise pagan İngassana kabilesinden köle elde etmektir. Feyzoğlu bölgesinden bir miktar vergi toplamış ancak İngassana kabilesinden köle elde edememiştir. 1829 yılında herhangi bir köle baskını yapılmamış ancak 1830 sonbaharında Beyaz Nil üzerinden gemiyle Şillukların merkezine, şu anda adı Kodok olan Faşoda'ya inilmiştir. Şilluk'lar günümüzde de aynı bölgede yoğun olarak yaşamaktadırlar.¹⁴⁷ Hurşid Paşa'nın asıl amacı nehir kenarında yaşayan Araplara saldırıda buldukları için Şilluk'ları cezalandırmaktı. Diğer bir amacı ise köle ve büyükbaş hayvan elde etmektir. Mısırlılar, Sobat Nehrini geçerek sadece Şilluk'un isyan eden bölgesini bulabilmek için kuzeye doğru dönmüşlerdir. Şilluklarla karşılaşmışlar ancak Şilluklar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Bu sefer sonucu sadece 200 köle esir alabilmiş ve Hartum'a geri dönülmüştür.¹⁴⁸

Hurşid Paşa'nın 1831-1832 yıllarındaki hedefi ise 1823'te de baskına uğramış olan Taka bölgesidir. Hurşid Paşa, Hadendova kabilesinden daha fazla köle ve büyükbaş hayvan almayı düşündüğü için o güne kadar kullanılmış en büyük güçle, 6.000 kişilik birlikle, beraber Kassala bölgesinin doğusundaki Sabderat'a yönelmiştir. Ancak ormanlık alan içinde üstünlük sağlayan Hadendovalılar karşısında bozguna uğramıştır. Geri kalan adamlarıyla Hartum'a geri dönmüştür. 1832'nin sonunda ise daha az riskli bir bölge olan Feyzoğlu'na baskın düzenlemiştir. Birçok köle esir alınmış ve Func bölgesinden tekrar vergi alınmaya başlanmıştır.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Sudan'da Mavi Nil Eyaletinde bir şehir.

¹⁴⁷ Bu etnik grup günümüzde de Güney Sudan – Sudan sınırında yaşamaktadır. Bkz. South Sudan-Shilluk, <http://www.joshuaproject.net/people-profile.php>, (01.05.2012).

¹⁴⁸ Hill, *a.g.e.*, s.63.

¹⁴⁹ Hill, *a.g.e.*, s.64.

2. Hurşid Paşa ve Görevden Ayrılması

Hurşid Paşa (1826-1839), 1826 yılında Sudan genel valisi olmuştur. Sudan'a ulaştığında mevcut Sudan valisi Mahu Bey tarafından Omdurman'da¹⁵⁰ karşılanmıştır.¹⁵¹ Sudan'a ilk sefer düzenleyen İsmail Bey, İbrahim Bey ve Defterdar Muhammed Hüsrev Bey zamanında Mısır yönetimini kabul etmeyen yerel şeflerin ve çıkan isyanlarda isyancıların ağır şekilde cezalandırılmış olması neticesinde birçok kişi buldukları yerden göç etmişlerdi. Hurşid Paşa, Sudan valisi olduktan sonra yaptığı en önemli işlerden birisi yerlerinden ayrılan halkın güven içinde geri dönmesini sağlamasıdır. Aynı zamanda bu kişileri farklı işlerde istihdam etmiştir. İlim ehlini ise vergiden muaf tutmuştur.¹⁵² Hurşid Paşa'nın Sudan'daki Türk Dönemi içerisinde en uzun süre Sudan Genel Valiliği yapmış olması önemlidir. Uzun görev süresinin yanında Mısır düzeninin Sudan'da benimsenmesinde ve Sudan'ın imar edilmesinde büyük rolü bulunmaktadır.

1839'da Habeşlilerin, Habeşistan - Sudan sınırındaki Kalabat'a yürüyüp birçok askeri ve sivili öldürmeleri üzerine Hurşid Paşa, Kahire'den yardım talebinde bulunmuştur. Hurşid Paşa'ya gelen takviye kuvvetlerinin başında Ahmed Paşa Ebû Vidân bulunmaktadır. Bu sırada Hurşid Paşa, sağlık sorunları nedeniyle görevinden ayrılmak için izin istemiştir. Kahire'den izin gelmiş ve yerine Ahmed Paşa Ebû Vidân geçmiştir. Hurşid Paşa'nın doktoru ise Klot Bey'dir.¹⁵³

Sudan'ın alınmasından birinci Sudan valisi Osman Bey'in ölümüne (1826) kadar olan süre içerisinde Sudan, aktif ya da bastırılmış, bir isyan halindedir. Mahu Bey Sinnar'ı daha sakin bir hale sokmuştur. Ancak büyük oranda düzen Hurşid Paşa zamanında kurulmuştur. Sinnar'ın yeniden yerleşme sorununu ele alıp başarıyla çözmesi ona Sudan tarihinde büyük bir saygınlık kazandırmıştır.

¹⁵⁰ Hartum şehrine yakın önemli bir merkez.

¹⁵¹ Şukayr, *a.g.e.*, s.214.

¹⁵² Şukayr, *a.g.e.*, s.215.

¹⁵³ Hill, *a.g.e.*, s.64. ; Şukayr, *a.g.e.*, s.220.

3. Köle Ticaretinin Yasaklanması

Kölelik müessesine eski çağlardan itibaren birçok medeniyette rastlanmaktadır. Afrika'dan zenciler köle olarak alınmış ve farklı coğrafyalara satılmışlardır. 16. yy'dan itibaren daha çok hızlanan köle ticareti Fransız İhtilali'nden sonra 1794'de Fransa'da yasaklanmıştır. İngiltere'de 1807'den itibaren imparatorluk sınırları içerisinde köle ticareti yasaklanmıştır. Köle ticaretinin yasaklanmasının ardından 1833'de İngiltere, idaresi altındaki bütün bölgelerde kölelerin azad edilmesini kararlaştırmıştır. Bu karar Fransa'da 1848'de, Portekiz'de 1858'de, Hollanda'da 1863'de uygulanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise Kuzey – Güney arasında yaşanan iç savaş neticesinde 1865'de kölelik kaldırılmıştır.¹⁵⁴ Osmanlı Devleti'nde 1857'de Sultan Abdülmecid'in fermanıyla zenci köle ticareti yasaklanmıştır.¹⁵⁵ Böylelikle bütün Osmanlı Devleti sınırları içerisinde köle ticareti yasaklanmıştır. Sudan'da da köle ticaretinin yasak olduğuna dair 1860 tarihli bir belge bulunmaktadır. Bu belgeye göre bütün Osmanlı sınırlarında ve de Sudan - Habeş taraflarında köle ticaretinin yasaklanmış olduğundan Masavva'da da köle ticaretinin engellenmesi istenmiştir.¹⁵⁶ Osmanlı toplum hayatına yerleşmiş olan kölelik önce resmi olarak daha sonra fiili olarak kaldırılmıştır.

C. I. ABBAS'IN MISIR VALİLİĞİ DÖNEMİNDE SUDAN (1849-1854)

1. Abbas Paşa Öncesinde Sudan'da İdari Değişim

1.1. Sudan'da Ahmet Manikli Paşa Yönetimi (1844 - 1845)

Ahmed Paşa Ebû Vidân'ın ölümü Mehmet Ali Paşa'ya Sudan'da eyalet yapısında bazı değişiklikler yapma imkânı sağladı. 6 Ekim 1843'te, Ahmed Paşa Ebû Vidân ölmüş ve bu haber 19 Ekim'de Kahire'ye ulaşmıştır. Haberin gelmesiyle birlikte Mehmet Ali Paşa şehirde olan subayları toplayıp bir kurul oluşturmuştur. Kurulda, Sudan vilayetlerini Mehmet Ali Paşa tarafından atanan kendi eyaletleri

¹⁵⁴ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 1-2, Ankara, Haziran-Aralık 2005, s.216.

¹⁵⁵ Akyılmaz, *a.g.m.*, s.232.

¹⁵⁶ BOA. Hr.Mkt.293.12.1275.

altında özerk idarelere dönüştürme kararı almıştır. Böylelikle Sudan'da Hartum'un merkezi gücünü elinden alarak, Sudan'daki her vilayetin doğrudan Kahire Hükümeti'ne bağlı olması sağlanmıştır.¹⁵⁷ Ahmed Paşa Ebû Vidân ise 1841 de Taka'nın alınmasından sonra Sudan'ı, *Feyzoğlu, Sinnar, Hartum, Taka (Kesle), Berber, Dongola ve Kordofan* olmak üzere yedi müdürlüğe bölmüştü.¹⁵⁸ Her müdürlüğün başına müdür olarak bir kumandan tayin edilmişti. Taka'nın alınmasıyla bir yönüyle Sudan'ın sınırları çizilmiş oluyordu. Ancak Sudan'ın gittikçe güçlenmesi, Mısır'dan bağımsız bir güç oluşumuna gittiği şekilde yorumlanmıştır. Bu sebeple Ahmed Paşa Ebû Vidân'ın ölümü üzerine kurduğu sistem hemen değiştirilmiştir.¹⁵⁹

Sudan'da yeniden yapılandırmayı sağlaması için seçilen kişi, birçok savaşa katılmış kıdemli bir asker olan Manikli Ahmed Paşa'dır. Mehmet Ali Paşa'nın yönetici sınıfında bulunmuş ve Harbiye Nazırlığı yapmıştır.¹⁶⁰

Ahmed Paşa ilk olarak Hartum'daki Sudan Genel Valisi'nin yerini ortadan kaldırmıştır. Her vilayete Kahire'den yeni valiler atanmıştır. Bununla birlikte çevreden gelebilecek tehditlere karşı korumalar tayin edilmiştir. Yeni valilere, halk karşısında otorite sahibi olabilmeleri için önceden olduğu gibi sadece *Bey* değil *Paşa* rütbesi de verilmiştir. Berber vilayeti kaldırılmış, Hartum ve Dongola arasında paylaştırılmıştır. Manikli Paşa, yeni valileri atadıktan sonra Mısır'a geri dönecekti. Ancak Manikli Paşa'nın Sudan'da maden araştırmaları için başka bir görevi daha bulunmaktaydı bunun için Sudan'da kaldı. 1843-1844'ün kışında Sinnar'ın altın yatağını denetledi ve Feyzoğlu'dan Kahire'ye gönderdiği raporda madenin bulunduğunu tetkik için bir uzman gönderilmesini istedi. Ancak bulunan madenin yeteri derecede değerli olmadığı tespit edilmiştir. Ahmed Paşa Ebû Vidân'ın uzlaşmaya vardığı Taka'da bulunan Hadendova kabilesi üyeleri, kendilerini Mısır idaresine adapte edememişlerdi. Vergilerini ödemiyorlardı ve göçebe yaşadıkları için tam olarak idare edilemiyorlardı. Bu kabile Taka'da bir ayaklanma başlatmış bunun üzerine Manikli Paşa, ayaklanmayı bastırmış ve sorumlularını Hartum'a getirilip

¹⁵⁷ Hill, *a.g.e.*, s.80.

¹⁵⁸ Muhsin, *a.g.e.*, s.307.

¹⁵⁹ Şukayr, *a.g.e.*, s.222.

¹⁶⁰ Özer, *a.g.t.*, s.88.

cezalandırmıştır. Sudan'da idari bazı düzenlemeler dışında fazla bir şey yapmayan Manikli Paşa, Mısır'a çağrılmasıyla Sudan'daki görevi sona ermiştir.¹⁶¹

1.2. Halid Hüsrev Paşa (1846 - 1850)

Manikli Ahmed Paşa görevinin sona ermesinden sonra yerine yaşça daha küçük olan topçu sınıfı sancak beyi Halid Hüsrev Paşa geçti. Halid Paşa da önceki valiler gibi altın arama çalışmalarında bulunmuştur. Ancak onun teşebbüsleri de diğerlerinkinden pek farklı olmadı ve kayda değer bir sonuç alamadı. Artık altın bulma ümitleri sona ermiş ve geleneksel anlamda tarım - hayvancılıktan bir gelir sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁶²

Halid Hüsrev Paşa zamanında Kızıldeniz kıyısında bulunan ve Cidde Eyaleti'ne bağlı olan Sevâkin ve Masavva'nın idaresi 1846'da Mısır'a verilmiştir. Masavva valiliğine İsmail Hakkı Ebû Cebel, Sevâkin valiliğine ise Mehmet Emin Efendi getirilmiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra bu eyaletler tekrar Cidde'ye bağlanmıştır.¹⁶³ Halid Hüsrev Paşa döneminde Mısır ile eyalet sınırlarının düzenlenmesiyle ilgili olan yazışmalar bulunmakla birlikte¹⁶⁴ Halid Paşa'nın beş yıllık görevi boyunca Sudan içişlerinde sakin bir dönem geçirmiştir.

2. Mısır Valisi I.Abbâs Yönetimi'nde Sudan ve Sudan Genel Valileri

Abbas Paşa (1813-1854), Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Ahmed Tosun Paşa'nın oğludur. 1848'de Mehmet Ali Paşa'nın rahatsızlığı nedeniyle yerine İbrahim Paşa geçmiştir. Ancak onunda 10 Kasım 1848'de hastalanarak ölmesi üzerine Mısır idaresi, o sırada Mekke'de bulunan Abbas Paşa'ya 24 Aralık 1848'de geçmiş ve Babiâli tarafından onaylanmıştır.¹⁶⁵ Abbas Paşa, tahta geçtikten kısa bir süre sonra, Sudan Valisi Halid Paşa'nın görevine son vermiş ve yerine Abdülatif Paşa'yı tayin

¹⁶¹ Hill, *a.g.e.*, s.81.

¹⁶² Hill, *a.g.e.*, s.82-83.

¹⁶³ Nour, *a.g.t.*, s.50-103.

¹⁶⁴ Hill, *a.g.e.*, s.84.

¹⁶⁵ J.Oestrup, "Abbas I", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.1, s.10.

etmiştir. Abdülatif Paşa Sudan'da kendinden önce görev yapan valilerden kalma sorunları çözmeye çalışmıştır. Yönetim merkezinde önemli değişiklikler yapmıştır. Yaptığı değişiklik Mehdi dönemine kadar geçerli olmuştur. Ayrıca Emiriye Medresesi'ni kurmuştur. 1851 Mısır'a çağrılmasıyla görevi sona ermiştir.¹⁶⁶ Abdülatif Paşa'dan sonra Rüstem Paşa (1851-52), İsmail Paşa Ebû Cebel (1852-53) ve Salim Paşa (1853-54) Sudan'a gönderilmiş ancak görevleri birer yıl ya da daha kısa sürmüştür.¹⁶⁷ Abbas Paşa'nın, Sudan'a vali gönderme şeklinde ekonomik kaygıların olduğu düşünülmektedir. Gerçekte bir rütbesi olmayan kişileri birbiri ardında Sudan'a gönderir ve daha o kişiler yeni bir şey yapamadan veya sorunları halletmeye koyulmadan onları görevlerinden almıştır. Mehmet Ali Paşa'dan sonra gelen Mısır Valilerinin Sudan'a yeteri kadar ilgi göstermediği anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Gönderilen bu rütbesiz kişilerden, biri Rüstem Paşa'dır (1851-1852). Rüstem Paşa'dan sonra ise Kürt asıllı olan İsmail Hakkı Ebû Cebel (1852-1853) gelmiştir. İsmail Hakkı Ebû Cebel 1846'da Masavva valisi olmuş ardından *Mirliva* rütbesine yükseltilmiştir.¹⁶⁹

Abbas Paşa, reformlar konusunda Tanzimatçılar veya Mehmet Ali Paşa'dan farklı düşünmektedir. Tutucu bir kişiliğe sahip olması ve Avrupa ile zıt olması en belirgin özelliklerinden biridir.¹⁷⁰ Abbas'ın ekonomi ve yönetimle de ilgili değişik fikirleri vardır. Beyaz Nil üzerinde yapılan ticarete ve yolculuğu bir sınırlama getirileceğini açıklamıştır. Ahmet Paşa Ebû Vidân'ın (Ekim 1843) ölümünden sonraki on yıllık süreçte, Hartum'a gelen yabancı tüccarların sayısında bir artış gözlenmişti. Bu artışın sebebi, uygulanan serbest piyasanın bu tüccarları cezbetmesidir. Ayrıca Beyaz Nil üzerinde yapılan keşifler ticaretin artmasında önemlidir. Köle ticareti ve fildişi ticaretinden büyük kârlar elde eden tüccarlar hükümetin ticaret konusunda çeşitli kısıtlamalar yapmasından rahatsızlık duymuşlardır.¹⁷¹ Abbas Paşa'nın Osmanlı Devleti'yle de sorunları olmuştur. Tanzimat'ın Mısır'da uygulanması konusunda anlaşmazlıklar olmuşsa da Mısır'a

¹⁶⁶ Şukayr, *a.g.e.*, s.224.

¹⁶⁷ Şukayr, *a.g.e.*, s.226.

¹⁶⁸ Muhsin, *a.g.e.*, s.347.

¹⁶⁹ Hill, *a.g.e.*, s.86.

¹⁷⁰ Özer, *a.g.t.*, s.143.

¹⁷¹ Hill, *a.g.e.*, s.86.

gönderilen Fuad Efendi bazı düzenlemeler yapmış ve şikâyet konusu meseleleri çözdükten sonra İstanbul'a dönmüştür. Osmanlı Devleti'yle bazı problemler yaşansa da Osmanlı-Rus Kırım savaşında Miralay Hasan Paşa kumandasındaki Mısır donanması ile Selim Paşa kumandasında 20.000 kişilik bir kuvveti Osmanlı Devleti'nin yardımına göndermiştir. Valiliği kısa süren I.Abbas Paşa, 14 Temmuz 1854'de vefat etmiştir.¹⁷² Yerine Mehmet Ali Paşa'nın dördüncü oğlu Said Paşa vali olmuştur.

D. SAİD PAŞA'NIN MISIR VALİLİĞİ (1854-1863)

1. Said Paşa İdaresi Zamanında Sudan

Said Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve kendinden önceki Mısır Valisi I.Abbas Paşa'nın amcasıdır. Abbas Paşa'nın vefatı üzerine, *1841 Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı*'nda¹⁷³ bulunan veraset maddesine göre Mehmet Ali Paşa soyunun en yaşlı ferdi olarak, 1854'de Mısır valiliğini devralmıştır.¹⁷⁴

Mehmet Ali Paşa döneminde Sudan genel valisi ve diğer eyaletlerinin valileri doğrudan Mısır'dan atanırken Said Paşa döneminde değişerek doğrudan Mısır Valisi tarafından değil de Hartum'da bulunan kıdemli subaylar kurulu tarafından Mısır Kabinesi'nin de onayına tabi tutularak belirleniyordu.¹⁷⁵ Ancak bu sistem Said Paşa'nın Sudan'ı ziyaretiyle birlikte bazı değişikliklere uğramıştır.

Valiliğinin ilk zamanlarından itibaren Sudan'ı ziyaret etmek isteyen Said Paşa, 1856'da yeğeni İsmail Paşa'ya¹⁷⁶ yokluğunda vekillik görevini vermiştir. Şaikiiye süvarilerinden iki birliğin de kendisini Hartum'da beklemeleri için Sudan'a haber göndermiştir.¹⁷⁷

Said Paşa, 16 Ocak 1857'de genel durumu yerinde görmek için Hartum'a ulaşmıştır. Said Paşa, Sudan ziyareti sırasında bir takım düzenlemeler yapmıştır.

¹⁷² Oestrup, *a.g.mad.*, s.10. ; Özer, *a.g.t.*, s.147.

¹⁷³ Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı'ndan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, C.11, s.422.

¹⁷⁴ Şinasi Altundağ, "Sa'id Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.10, s.86.

¹⁷⁵ Hill, *a.g.e.*, s.90.

¹⁷⁶ Kendinden sonra Mısır Valisi olacak olan.

¹⁷⁷ Hill, *a.g.e.*, s.94.

Daha önce olduğu gibi Hartum'un genel valiliği kaldırılmış ve arşivleri Kahire'ye gönderilmiştir. Hartum ve Sinnar Ceziresini tek müdürlük haline getirmiş diğer müdürlüklerden ayırmıştır. Ayrıca müdürlükleri birbirinden bağımsız şekilde Mısır'a bağlamıştır. Sudan garnizonları tamamen dağıtılmayacak fakat jandarma teşkilatı seviyesine düşürülecekti.¹⁷⁸ Bu değişimin sebebi net olmamakla birlikte Hartum yönetiminin gittikçe güçlenmesi ve bağımsız davranması olabilir. Ancak Abbas Paşa döneminde ve Said Paşa'nın kendi dönemindeki Sudan Genel Valileri'nde böyle bir güç oluşumu görülmemektedir. Zaten görev süreleri genellikle bir ya da iki yıl sürmüştür. Modern ve güçlü bir Mısır kurmak için Nil vadisini birliğini güçlendirmek veya ekonomik sebepler değişiklik yapılmasına neden olmuş olabilir.

Bu ziyaret sırasında Said Paşa'nın yanında Fransız lakaplı Ermeni Arakil Bey de bulunmaktadır. Said Paşa o sırada Sudan Valisi olan Çerkez Ali Paşa'yı görevden alır ve birleştirilmiş olan Hartum ve Sinnar'a Müdür-i Umum olarak Arakil Bey'i atar. Said Paşa, Arakil Bey'in bu konuda yetenekli olduğunu biliyordu. Ancak halk bu görev değişikliğine karşı çıkmıştır. Çünkü yeni atanan kişinin Hıristiyan olması halkı rahatsız etmiştir. Ancak Arakil Bey'in mülayim oluşu ve soğukkanlılığı sayesinde bir problem yaşanmamış, görevine devam etmiştir.¹⁷⁹

Said Paşa, Korosko yoluyla Mısır - Hartum arasında bir posta sistemi kurdurtmuştur. Sudan'da Vergileri düşürmüş, vergi toplama işini askerlerden alıp bölgedeki sivil idarecilere vermiştir. Adaletli olması için vergilerin hasattan önce değil hasattan sonra ödenmesine karar vermiştir. Ayrıca halkın huzuru için Hartum'da bir heyet oluşturmuştur. Berber'e de gitmiş orada köle ticaretini ortadan kaldırmıştır. Denetim için askeri bir istasyon yaptırdıktan sonra 10 Aralık 1857'de Mısır'a dönmüştür. Bu yolculuk sırasında Sudan ve Mısır arasındaki yolun uzunluğu ve zorluğu dikkatini çekmiştir. Bu yolun kısaltılması ve kolaylaştırılması için Mısır'a döndüğünde Mösyö Moncel adında Fransız bir mühendis ile görüşüp ilk demiryolu haritasını çıkarttırmıştır. Ancak bu proje o zamanki Mısır maliyesi için uygun bir proje olmadığı için hayata geçirilememiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Hill, *a.g.e.*, s.94.

¹⁷⁹ Şukayr, *a.g.e.*, s.228.

¹⁸⁰ Şukayr, *a.g.e.*, s.228.

Mehmet Ali Paşa, Sudan'da memurların toprak sahibi olmalarına karşı bir engel çıkarmamıştır; 1839-1844 yılları arasında Sudan valiliği yapan Ahmed Paşa Ebû Vidân'ın kendisi de önemli miktarda toprağa sahiptir. Genel anlamda yabancılara karşı olan Abbas Paşa ise yabancıların Sudan'dan toprak satın almasını yasaklamıştır. Said Paşa ise bu yasağı kaldırarak toprak sahibi olmayı bazı şartlara bağlamıştır:

- Toprak sahibi olan kişi yerel halk üzerinde hiçbir ayrıcalık taşımamalı ve bu sahiplik bölgenin sivil ve dini yasalarıyla uyumlu olmalıdır.
- Toprak sahibi olmak, vergileri ödeme yükümlülüğünü ve mülkü bakımlı halde tutmayı gerektirir.
- Yerel halkla anlaşmazlık durumunda sivil ve dini yasalar geçerlidir.

Ayrıca Sudan valisine, gerekli durumlarda, Hartum'daki belli kamu mülklerini de satma yetkisi vermiştir.¹⁸¹

Mehmet Ali Paşa, Sudan'ı modernleştirme çalışmaları içine girmiştir. Bunun için özellikle Sudan'da bulunan madenleri çıkarmak ve kullanmak için çalışmıştır. Ançak tam olarak başarılı olamamıştır. Sudan ve Mısır arasındaki ulaşım içinde önemli çalışmalar yapmıştır. Ulaşımında Mısır'a yardımcı olan kabilelerle sorunlar yaşanmış, ancak bu sorunlar çözülmüştür. Ulaşımında önemli olan Nil Nehri aktif bir şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Dönem itibarıyla bütün dünyada yaygın olan köle ticareti Mısır'da da yapılmıştır. Köle ticaretinin dünyada yasaklanmaya başlamasıyla Osmanlı Devleti'nde de yasaklanmış ve Sudan civarında yapılan köle ticaretinin engellenmesi için İstanbul'dan Sudan'a emir gönderilmiştir.

¹⁸¹ Hill, *a.g.e.*, s.93.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. MISIR SUDANI'NIN HİDİV İSMAİL PAŞA YÖNETİMİ'NDEKİ SİYASİ DURUMU (1863-1879)

1. İsmail Paşa'nın Karakteri ve Siyaseti

İsmail Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın torunu, İbrahim Paşa'nın oğludur. Amcası Said Paşa'nın vefatı ile Mısır idaresine sahip olmuştur. Said Paşa'ya göre Batı dünyasıyla daha fazla ilişki içerisinde olmuştur. Bazı durumlarda nihai kararlar alınırken tecrübeli Sudan genel valileri Cafer Mazhar Paşa'nın ve İsmail Eyyüb Paşa'nın fikirlerini dikkate almıştır. Diğer taraftan İsmail Paşa'nın Sudan'ı ziyaret etmedeki eksikliği, Sudan'daki olayları kontrol etmede zorlanmasına neden olmuştur.¹⁸²

İsmail Paşa'da dedesi Mehmet Ali Paşa gibi Mısır için projeleri vardı ancak ondan farklı olarak daha politik bir şekilde davranmış ve savaş yolunu tercih etmemiştir. Amacına ulaşmak için, Avrupa kamuoyunu kazanmak ve Osmanlı İmparatorluğu devlet adamlarına bazı menfaatler sağlamak gerektiğini düşünmüştür. Mısır'ı, Avrupalı devletler seviyesinde bir devlet yapmaya çalışmıştır. Diğer taraftan bağlı olduğu Osmanlı Devleti Padişahı Sultan Abdülaziz ile iyi ilişkiler içinde olmuş, Girit'te çıkan isyanın bastırılması için maddi ve askeri olarak yardımda bulunmuştur. Bu iyi ilişkilerin neticesinde Mısır veraset sisteminde değişiklikler yapılmasını sağlamıştır. Böylece Mısır idaresinin başına, Mehmet Ali Paşa soyunun en yaşlı üyesi değil de İsmail Paşa'nın soyunun en büyük üyesinin valiliğe getirilmesi sağlanmıştır. Değişiklik 27 Mayıs 1866'da padişahın fermanıyla kabul edilmiştir. 8 Haziran 1867'de ise İsmail Paşa'ya "Hidiv" ünvanı verilerek yetkileri daha da genişletilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti ve onun eyaleti Mısır'ın arasındaki bağların zayıflamasına neden olmuştur.¹⁸³ Süveyş Kanalı meselesi bu durumun daha da ilerlemesine neden olmuştur. 15 Ağustos 1869'da Süveyş Kanalı tamamlanmıştır. İsmail Paşa, kanalın açılışına birçok Avrupalı devlet başkanını ve soylularını çağırarak

¹⁸² Hill, *a.g.e.*, s.106.

¹⁸³ Gencer, *a.y.*, s.487.

hem kanalın dünyada tanınmasını hem de kendini bir hükümdar gibi gösterme fırsatı bulmuştur.¹⁸⁴ İsmail Paşa'nın açılışa önderlik etmesi Osmanlı Devleti ile Mısır eyaleti arasında önceden devam eden ayrılıklara bir yenisini daha eklemiştir.¹⁸⁵ Bu kanal Mısır'la Osmanlı'yı biraz daha ayırırken diğer taraftan Mısır'la Avrupa'yı birbirine bağlamıştır.

İsmail Paşa, ülkenin ticari açıdan gelişmesini sağlamak, güçlü bir yönetim oluşturmak, ülke içi haberleşmeleri sağlamak, limanları ve deniz taşımacılığını geliştirmek ve sınırlarını genişletmek için iyi bir Sudan politikası tasarlamıştır.¹⁸⁶ İsmail Paşa Mısır için yaptığı birçok düzenlemenin yanında Sudan içinde önemli işler yapmıştır.¹⁸⁷ İsmail Paşa'nın selefi Said Paşa, Sudan idaresinin Mısır'dan kontrol edilmesini istemiş ve buna göre düzenlemeler yapmıştı. Ancak bu sistemin Sudan idaresinde birçok olumsuzluklara neden olmasından dolayı bundan vazgeçmiş ve 1862'de ölümünden bir kaç ay önce, Musa Hamdi Paşa'yı Sudan'a göndermiştir. Sudanlı tarihçiler Musa Paşa'yı Sudan'da kargaşa düzeninin bitişinin sembolü olarak kabul etmişlerdir.¹⁸⁸ İsmail Paşa döneminde Sudan'da yeni bir dönem başlamıştır.

2. Musa Hamdi Paşa'nın Sudan Valiliği (1863-1865)

Musa Hamdi Paşa, 1863'te Muhammed Rasih Bey'in (1862-63) yerine Sudan valisi olarak atanmıştır. 17 Ocak 1863'de Hidiv Said Paşa'nın vefatı üzerine İsmail Paşa (1863-1879) Mısır yönetimini devraldı. Aynı zamanda Sudan valisi olan Musa Hamdi Paşa'nın çalışmalarından memnun olan Hidiv, ona "ferik" rütbesi vermiştir.¹⁸⁹ Musa Hamdi Paşa, uzun süre Sudan'da taşra valisi olarak çalışmış ve orduda çeşitli görevlerde hizmet etmiştir. Daha önce Kordofan'da hizmetleri bulunmuştur. O yüzden Hartum'da iyi bir şekilde karşılanmıştır. Musa Hamdi, gücünü sonuna kadar kullanan, açık sözlü, muhafazakâr bir Türk'tür. Hartum'a vali olmadan önce orada çok fazla bulunmamıştı. Göreve geldiği zaman Sinnâr ve Hartum'un birleştirilen

¹⁸⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul, 2008, s.246.

¹⁸⁵ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700 – 1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim, İstanbul, 2008, s.101.

¹⁸⁶ Hill, *a.g.e.*, s.107.

¹⁸⁷ Mihri, *a.g.e.*, s.142.

¹⁸⁸ Hill, *a.g.e.*, s.107.

¹⁸⁹ Şukayr, *a.g.e.*, s.236.

bölgelerini tasfiye etti. Sudan ileri gelenlerinden Ahmet Bey'i, Hartum valiliğine atadı. Ali Kâşif ve Salih Efendi'yi Beyaz Nil'deki görevlerine geri getirdi. Bunlarla birlikte köle ticaretine ve usulsüz vergilere çok fazla müdahale etmemiştir.¹⁹⁰ Vergilerin toplanmasında yeni düzenlemeler yaptı. Çiftçiler vergilerini üç taksitte ödeyeceklerdir. Her ödemededen sonra ödemeye dair bir belge verilmiştir. Vergi toplamakla görevli kişilere Osmanlı Devleti memurlarının veya askerlerinin elbisesi giydirilmiş ve belli yerlere yerleştirilmiştir böylelikle vergi toplamak kolaylaşmıştır. Musa Paşa zamanında Habeş tarafından sınır ihlalleri olmuştur. Araplar toplu şekilde Kalabat şehrine gelmişlerse de Mısır'dan gelen Başbozuk Türk askerler tarafından tacizler geri püskürtülmüştür.¹⁹¹ Musa Paşa'nın yaklaşık 30.000 kişilik mevcudu olan askeri birliği bulunmaktaydı.¹⁹² Musa Hamdi Paşa Hartum'da 1865'te çiçek hastalığından ölmüştür.¹⁹³ Bu dönemde yasaklanmış olmasına rağmen köle ticaretine çok fazla müdahale edilmemiştir. Ancak çiftçiler için vergilerini ödemede kolaylıklar getirilmiştir.

3. Sudan'lı Birliklerin Başkaldırısı

İsmail Paşa, Cafer Sadık Paşa'yı Musa Hamdi'nin yerine Sudan valisi, Cafer Mazhar Paşa'yı ise hükümet vekili olarak atamıştır. Bu iki Paşa görevlerini teslim almak için Sudan'a ulaşmadan önce Kesle'de askeri bir ayaklanma başlamıştır. Cafer Sadık, Kasım 1865'de Hartum'a ulaşmıştır. Mısır'dan gelen talimatlarla yetkileri arttırılmıştır. Atamalar ve eyalet yönetimlerini feshetme gibi yetkileri bulunmaktaydı. Musa Hamdi Paşa döneminde yapılan aşırı harcamalar hazineyi fakirleştirmiştir. Resmi ödemeler altı ay gecikmiştir. Ayrıca vergilerin toplanmasında da sıkıntılar olmuştur. Bu nedenle Cafer Sadık Paşa, yönetimde ilk önce ekonomiyle ilgili işlerle ilgilenmiştir.¹⁹⁴

Ordudaki karışıklık Musa Hamdi Paşa ölmeden önce başlamıştır. Musa Paşa zamanında ekonomik durum iyi değildir ve bu durum Sudan'lı askerlerin

¹⁹⁰ Hill, *a.g.e.*, s.107.

¹⁹¹ Şukayr, *a.g.e.*, s. 230-231.

¹⁹² Şukayr, *a.g.e.*, s.236.

¹⁹³ Hill, *a.g.e.*, s.111.

¹⁹⁴ Hill, *a.g.e.*, s.112.

ayaklanmasında önemli bir rol oynamıştır. İdareden duyulan rahatsızlık ve askerlerin maaşlarının gecikmesi ayaklanmaya neden olmuştur.¹⁹⁵ İsyanın bastırılması için askerlerin maaşlarının ödenmesi kararı alınmıştır. Kesle'nin hazinesinde bulunan paranın tamamı bu iş için kullanılmıştır. Bölgede yaşayan büyük bir dini lider olan Seyyid Hasan el-Murgani'ye, isyancılara verilecek olan para teslim edilmiş ve askerler üzerinde nüfuzunu kullanması istenmiştir. Askerler isyandan vazgeçeceklerini ancak kumandanlarının da değiştirilmesini istemişlerdir. O sırada kumandaları Hattab Efendi'dir. Hattab Efendi'nin yerine Osman Bey kumandan olarak atanmıştır.¹⁹⁶ Mısır Valisi İsmail Paşa, Musa Hamdi Paşa'ya isyanı bastırmak için isyancı liderlerini vurmasını ve diğerlerini de ömürboyu mahkûm etmesi konusunda emir vermiştir. Ancak bu emir Hartum'a ulaşmadan önce Musa Hamdi Paşa ölmüştü. Mısır'dan yeni bir valinin gelmesine kadar Sudan Vali vekili Ömer Fahri Bey olmuştur.¹⁹⁷ Ömer Fahri Bey ise isyanın devam ettiğini ve bastırılmadığını Mısır'a bildirmiştir.¹⁹⁸ Bunun üzerine Cafer Mazhar Paşa, Sudan Valisi olarak görevlendirilmiştir. İsyanı bastırması içinde yanına silahlı bir birlik verilmiştir. Sudan'daki diğer müdürlüklerden de yardımlar gelmiş ve isyan bastırılmıştır. İsyanın çıkmasında ve devamında birinci dereceden suçlu olanlar idamla diğerleri ise müebbet hapis cezası veya ağır işlerde sürekli çalışmayla cezalandırılmıştır. Öncelikli olarak isyan sırasında tahrip olan yerlerin yeniden inşasında çalıştırılmışlardır.¹⁹⁹ Nihayetinde isyan maddi olduğu kadar can kaybıyla da sona ermiştir.

İsmail Paşa, Sudan'daki ordunun disiplinini yenilemek için etkili adımlar atmıştır. İsmail Paşa, bir ara bütün zenci birlikleri Sudan'dan çekip yerine Mısırlıları koymayı düşünmüştür ancak daha sonra Sudan'daki zenci birliklerinin sayısını düşürmeye ve geri kalanını Mısır'a göndermeye karar vermiştir. Mısır'a çekilen Sudan'lı askerlerin yerine ise Mısırlılar, Başbozuklar, Şaikiyeler ve Arnavutlar'dan oluşan ağır silahlı bir güç kurulmuştur.

¹⁹⁵ Şukayr, *a.g.e.*, s.237.

¹⁹⁶ Şukayr, *a.g.e.*, s.238.

¹⁹⁷ Hill, *a.g.e.*, s.112.

¹⁹⁸ Şukayr, *a.g.e.*, s.240.

¹⁹⁹ Şukayr, *a.g.e.*, s.244.

İsyan sonunda bazı komutanlar terfi etmiş bazıları ise görevden alınmışlardır. Sudan Valisi, Cafer Sadık da bu isyanın bastırılmasında kusurlu bulunmuş ve Mısır'a geri çağırılmıştır.²⁰⁰ Bu nedenle Sudan'daki görevi bir yıl (1865-1866) sürmüştür.

4. Cafer Mazhar Paşa (1866 - 1871)

Cafer Sadık Paşa'nın Mısır'a çağrılmasından sonra Cafer Mazhar Paşa, 1866'da Sudan Valisi olarak görevlendirilmiştir. Mazhar Paşa Hartum'a ulaştığında şehrin ileri gelenleriyle, şehrin huzurunu ve barışını temin etme hususunda toplanmıştır. Kesle'de isyanın bastırılmasından sonra Taka ve Kordofan'da topladığı Sudan askerlerini İsmail Paşa'nın isteği üzerine Mısır'a göndermiştir. Giden Sudanlı askerlerin yerine ise Mısır'dan gönderilen askerleri yerleştirmiştir.²⁰¹

1866'da bir sel meydana gelmiş ve Hartum'un bir bölümünde büyük ölçüde zarar vermiştir. Bu nedenle İsmail Paşa, Hartum'da bulunan hükümetin yerinin Mavi ve Beyaz Nil'in birleştiği noktada bulunan Tuti Adası'na taşınmasını istemiştir. Fakat Cafer Mazhar'ın isteğiyle hükümetin yeri ana karada kalmıştır. Sudan'ın müdürlüklerinde güvenlik problemi bulunmaktaydı. Bunun için düzensiz birliklerden oluşturulmuş disiplinli *Kavas Birlikleri* kurulmuştur. Sudan'ın çeşitli merkezlerinde şehir polisi olarak görev yapacak birliklerin başında da *Kavas Ağa* bulunmaktadır.²⁰²

5. Ahmed Mümtaz Paşa ve Cafer Mazhar Paşa

Sudan'ın Kızıldeniz kıyısında bulunan Sevâkin ve Masavva'nın kontrolünü Cidde Eyaleti'nde bulunmaktadır. Bu limanların idaresi 1846'da Mehmet Ali Paşa'ya verilmiş ancak onun ölümünden sonra tekrar Cidde'ye bağlanmıştır. Böylece 1849'dan 1865'e kadar Cidde yönetiminde bulunmuştur. Kızıldeniz'in stratejik bir noktasında bulunan bu limanlar yüzyıllar boyunca özelliklerini korumuşlardır. Mısır, Sudan üzerinden kullandığı bu limanlar için her seferinde Cidde'den izin almak durumundaydı. Nisan 1863'de Osmanlı Devleti Padişahı Sultan Abdülaziz Mısır'ı

²⁰⁰ Hill, *a.g.e.*, s.113.

²⁰¹ Şukayr, *a.g.e.*, s.246.

²⁰² Hill, *a.g.e.*, s.114.

ziyaret etmiştir. Bu vesile ile Mısır Valisi, Sultan'dan birçok konuda taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerin devamı olarak Sevâkin ve Masavva Kaymakamlıkları'nı da istenmiştir. Padişahın kabulü ve fermanıyla Mayıs 1865'te Sevâkin Taka Müdürlüğü'ne bağlanarak Sudan'daki Mısır idare teşkilatına dahil edilmiştir.²⁰³

Bununla birlikte her iki şehir de yeni bir önem kazanmıştır. Sevâkin'in ihracat geliri ile Sudan'ın geliri artmıştır. Ticari yönden daha geride kalsa da Masavva, Habeşistan'ın hinterlandında bulunmasıyla, Mısır'ın bölgedeki politikaları için önemli bir merkez olmuştur.²⁰⁴

1865 yılında Mısır hükümetinin temsilcisi olarak Sevâkin'i Ahmed Mümtaz Paşa devralmıştır. Ahmet Mümtaz Paşa, Sevâkin'in öteden beri devam eden su meselesi ile ilgili çalışmalar ve araştırmalar yapmıştır. Kıyıda 6 mil kadar uzak olduğu için su sıkıntısı bulunmaktadır. Anakaradan getirilen suya ilaveten sarnıçlarda biriktirilen sularla ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır.²⁰⁵ 1867 yılının Mart ayında Kahire'yi Tamânîb (deresinin) suyunu denetim altına aldığı konusunda bilgilendirmiştir. Aynı zamanda Baraka (deresinin) deltasında, Tokar'da yetişen pamuklar üzerinde de çalışmalar yapmayı planlamaktadır.²⁰⁶

Amerikan İç Savaşı (1861-1865)²⁰⁷ sırasında önemli miktarda pamuk kıtlığı yaşandığından, Mısırlılar ürettikleri pamuklar ile büyük oranda kâr sahibi olmuşlardır. Mısır, Amerikan İç Savaşı yıllarında pamuk üretimine hız vermiştir. Pamuk için açılan arazi beş kat, üretim hacmi ise dört kat artmıştır.²⁰⁸ Savaşın sonunda, Amerikan pamuğunun piyasaya geri dönmesiyle fiyatlar yeniden düştü. İsmail Paşa, pamuk fiyatlarındaki düşüşü daha fazla üreterek aşmayı düşünüyordu. Ahmet Mümtaz Paşa'nın pamuk üretimi yönündeki çalışmaları başarıyla sonuçlanmıştır. Mümtaz Paşa'nın Tokar'daki 50 dönümü ekim için kullanma planı sayesinde deltadan büyük miktarda kazanç elde edilmiştir. Ancak İsmail Paşa'nın doğrudan Mümtaz Paşa ile iletişim kurması Sudan Valisi Cafer Mazhar Paşa

²⁰³ Nour, *a.g.t.*, s.50-103.

²⁰⁴ Hill, *a.g.e.*, s.114.

²⁰⁵ Nour, *a.g.t.*, s.11.

²⁰⁶ Hill, *a.g.e.*, s.114.

²⁰⁷ Uçarol, *a.g.e.*, s.297-298.

²⁰⁸ Ali Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010 Bahar, C.3,S.11, s.153-154.

tarafından Mısır'ın Hartum'un otoritesini küçük görmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu iletişim Cafer Mazhar Paşa'yı rahatsız etmiştir. Bu yüzden Mümtaz Paşa'nın bir yönetici olarak yapması gerekenleri yapmadığını ve görevden alınması istediğini belirtmiştir. İsmail Paşa ise Mümtaz Paşa'nın pamuk üretimindeki başarısından dolayı görevden almak bir yana yetkilerini arttırarak 1870 yılında Taka, Masavva ve Somali kıyısını içine alan bir bölgeye genel vali olarak atamıştır.²⁰⁹

Tüm bunların yanında Niyanza Gölü'nün kâşifi İngiliz Samuel Baker, Hatt-ı İstiva'yı almış ve Bahr'ül-Gazel ile birleştirmiştir. Amacı bölgeyi Mısır adına Sudan'a bağlamak ve köle ticaretinin önüne geçmektir.²¹⁰ Gondokoro'da Subat (Sobat) Nehrinin Nil Nehri ile birleştiği yerde askeri bir karakol kurmuştur. Burada köle ticaretinde kullanılan gemileri zapt altına almıştır.²¹¹ Daha sonra ise, Berber bölgesi Sudan'dan alınmış ve doğrudan Kahire'ye bağlanmıştır. Son olarak da Kızıldeniz idaresi Mümtaz Paşa'ya verilmiştir.²¹² Bunlar Cafer Mazhar Paşa'nın otoritesinin zayıfladığının açık delilleri olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan Sudan'ın tam manasıyla kendi haline bırakılmayıp daha çok Mısır'ın çıkarlarına hizmet ettiği görülebilir.

Cafer Mazhar Paşa, Musa Hamdi döneminin ekonomik kayıplarını telafi etmek için yeteri kadar başarılı olamamıştır. Diğer taraftan onun yetkisinden ayrılan bölgeler vergi gelirlerini de düşürmüştür.

6. Ahmed Mümtaz Paşa'nın (1871-1873) İdareten Yanlış Uygulamaları

1871 yılının sonbaharında Hidiv İsmail Paşa, Sudan'da genel valilik sistemini ortadan kaldırmıştır. Hartum, Sinnâr ve Beyaz Nil'i birleştirerek Güney Sudan olarak adlandırarak tek bir bölge haline getirmiştir ve idaresini Mümtaz Paşa'ya vermiştir. Bu değişikliğin ardından 5 Kasım 1871'de Mümtaz Paşa'nın görevi başlamış oldu. Hedefinde daha çok pamuk üretmek olan Mümtaz Paşa, adaletsiz ve sorumsuz işler

²⁰⁹ Hill, *a.g.e.*, s.115.

²¹⁰ Şukayr, *a.g.e.*, s.246.

²¹¹ Mihri, *a.g.e.*, s.144.

²¹² Hill, *a.g.e.*, s.116.

yapmıştır. Vergi mükelleflerinden alışılmadık şekilde vergi alarak adaletsiz uygulamalarda bulunmuştur. Pamuk üretimini artırmak için nakit yerine pamuk üzerine vergi koymuş ve gelirleri daha çok Kahire'ye taşımıştır. Askeri birliklere hazineden para bulamayınca, Kahire'ye birliklerin gereksiz olduğunu ve geri çekilmesinin gerekliliğini bildirmiştir. Mümtaz Paşa'nın yanlış uygulamalarının yanında rüşvete bulaştığı yönünde rivayetler de bulunmaktadır. Sinnâr'dan rüşvet kabul etmekle suçlanmıştır. Bunun üzerine Hidiv İsmail Paşa, Mümtaz Paşa'nın görevden alınmasını ve mülkü üzerine haciz uygulanması için emir vermiştir. Ekim 1872'de Sudan'daki birlikleri komuta eden subay Adem el Arif Paşa, geçici olarak hükümetin başına geçmiştir. Bir yıl sonra Mısır'dan yollanan bir kurul, Mümtaz Paşayı hazineden hırsızlık da dâhil çeşitli suçlamaları araştırmak üzerine için Hartum'a doğru yola çıkmış ancak kurul Hartum'a ulaşana kadar Paşa ölmüştür.²¹³ Mümtaz Paşa'nın Sudan'da en önemli eseri pamuk tarımını geliştirmiş olmasıdır.²¹⁴ Bunun yanında yanlış uygulamaları da olmuştur.

7. İsmail Eyyüb Paşa'nın Görevi (1873-1877)

Hidiv İsmail Paşa, Cafer Mazhar Dönemi'nde meydana gelen idari dağınkılığı toparlaması için İsmail Eyyüb Paşa 'ya yetki vermiştir. İsmail Eyyüb, Mümtaz Paşa'nın halefi olarak Sudan'a 1872 de girmiştir. İlk hizmeti de Beyaz Nil'deki gemi yolculuklarına engel teşkil edecek kayaları veya diğer unsurları temizletmek olmuştur. Musa Hamdi gibi Sudan'a askeri yönetici olarak hizmet vermiştir. Musa Hamdi'den farkı ise sekreterlik eğitimi almıştı ve akıcı bir biçimde Fransızca konuşuyordu. Kuvvetli bir karakter olmamasına rağmen iktidarında huzur ve sükûnet bulunmaktadır. Mali sıkıntılar, İsmail Eyyüb Paşa'nın Sudan idaresini devraldığı zamanda da etkilerini hissettiriyordu. Samuel Baker'in idaresinde bulunan Ekvator'un ciddi anlamda masrafları vardı ve zarardaydı. Bahrü'l-Gazel'de masraflarını zor karşılıyordu ve Zübeyir Paşa'nın Rizakat ve Für'e²¹⁵ karşı yaptığı seferler Hartum tarafından finanse ediliyordu. İsmail Eyyüb'ün uyguladığı tasarruf tedbirlerine rağmen ekonomik durum oldukça kötüdür.

²¹³ Hill, *a.g.e.*, s.116.

²¹⁴ Şukayr, *a.g.e.*, s.257.

²¹⁵ Mihri, *a.g.e.*, s.144.

Sudan'ın ekonomik durumunun oldukça kötü olmasına rağmen 1873 yılı için Kahire'de bulunan Maliye Nezareti tarafından, Sudan'ın zenginliği ve ekonomik durumu üzerine bir rapor yayınlanmıştır. Bu rapora göre Sudan'ın, yarısı Sinnar bölgesindeki Cezire yerleşimi içerisinde olmak üzere, tarıma elverişli arazisi 14 milyon dönümdür. Taka'da 37 bin, Tokar'da ise 26 bin dönüm pamuk yetiştirmeye elverişli arazi vardır. Nübye'den 7 bin ton, Berber'den 1236 ton, Taka'daki Gash deltasından 3,6 ton pamuk üretilebilir. Kadarif bölgesinden 3 bin ton, Mavi Nil'deki Karkoj'dan 10 bin ton ve Kordofân'dan da 1,1 ton Zamk (sakız ağacı) hasadı elde edilir. Ülkenin temel yiyecek maddesi olan mısır için ise Kordofân'dan 60 bin ton ve Dongola'dan 41 bin ton gibi rakamlar telaffuz edilmiştir. Ancak belirtilen bu rakamlar net olmadığı gibi gerçeği yansıtmadığı da net değildir.²¹⁶

Belirtilen rakamlar, Sudan vilayetlerinden elde edilmesi beklenen tahmini hesaplara dayalıdır. Bu miktarların gerçek olması durumunda Sudan'da bulunan verimli arazilerin olduğu yerlerde büyük bir değişimin olması gerekirdi. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi Sudan'da ekonomik sıkıntılar bulunmaktaydı. Öte yandan, Sudan'ın ekonomik durumunun ya da üretim kapasitesinin mümkün olan en iyi biçimde gösterilmesinin nedeni, Mısır'a borç verebilecek yabancı devletlerle kredi görüşmelerinden olumlu cevap alınabilmesi olabilir.²¹⁷ İsmail Eyyüb Paşa döneminde daha çok mali sıkıntılar ön plana çıkmıştır. Sudan, Mısır'a bağlı olduğu için Mısır'ın mali sıkıntıları Sudan'ı yansıtmıştır. Aynı zamanda Sudan'ında kendi sıkıntıları bulunmaktadır.

B. HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ'NDE SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

1. İsmail Paşa'nın Sudan Ekonomisi İçin Yaptığı Çalışmalar

İsmail Paşa'nın, Sudan'ın gelişimi için hazırladığı programlar geniş bir alanı kapsamaktadır. İsmail Paşa'nın desteğiyle 1863'te Sudan Şirketi kurulmuştur. Amacı ithalatı güçlendirmek, demiryolları inşa etmek ve nehir taşımacılığını faaliyete

²¹⁶ Hill, *a.g.e.*, s.119.

²¹⁷ Hill, *a.g.e.*, s.120.

geçirmektir. Sudan Şirketi, bir milyon sterlini İskenderiye ve Avrupa'daki finans kuruluşları tarafından karşılanan iki milyon sterlinlik bir sermayeyle ortaya çıkmış limitet bir şirkettir. Şirket, Sevâkin ve Hartum'da da şubeler açmış ve daha geniş bir alanda çalışmaya başlamıştır. Fakat istenen kâr elde edilememiş ve kendi masraflarını karşılayamaz hale gelmiştir. Daha sonra Mısır'da iş yapmak Sudan'da yatırım yapmaktan daha cazip olduğu için Sudan'dan daha çok Mısır'da iş yapmaya başlamış olmalıdır ki şirket ismi Mısır Ticaret Şirketi Olarak değiştirilmiş ve sonra merkez ofisi Mısır'dan Londra'ya taşınmıştır. Bu şirket hedeflediği işleri yapamamış Sudan'da demiryolları inşa etmemiş veya nehir ulaşımını faaliyete geçirmemiştir. Bu nedenle de Sudan ticaretinde kayda değer bir gelişme görülemedi. Nihayetinde 1868'de şirket tasfiye edilmiştir. Ancak anlaşılan bir durum vardır ki Sudan'da demiryolu, nehir ve deniz yolu ile etkili bir ulaşım, telgraf ve modern postayla iletişim sağlanamadığı sürece Sudan'ın verimli bir yer olması zor görünmektedir. Bunların gerçekleştirilebilmesi için rota seçenekleri üzerinde çalışarak başlanmıştır. İsmail Paşa'nın düşündüğü demiryolu güzergâhı Nil vadisi boyunca uzanmalıydı ve bir Mısır demiryolu olmalıydı. İsmail Paşa, 1864'de Mısır ve Sudan'ı birbirine bağlayacak bir demiryolunun ön incelemesini yapmaları için İngiliz bir firma olan Waring Brothers²¹⁸ ile anlaşmıştır. Firmanın iki araştırmacısı Nübye çölü boyunca Asvan'dan Şendi'ye seyahat ettiler ve Bayuda'nın kuzeyinden, Dongola ve Vadi-i Halfa içlerinden geri döndüler.²¹⁹ Asvan'dan başlayan ve Nil Nehri'nin doğu kıyısı boyunca uzanan ve Dar Sukkot'daki Koyada Nehrini bir köprüyle karşıya geçip Ebû Dom'a kadar batı kıyısından devam edecek, Bayüda boyunca ilerleyip Matamma'dan geri dönecek bir hattın uygun olacağını bildirdiler. Bu hattın yaklaşık 9 milyon sterline mâl olacağını ve altı ila on yıl arasında tamamlanacağını belirtmişlerdir. 1864'de on tane buharlı vapur Sudan için hazırlanmıştır. Dört tanesi yola çıkmış ancak iki tanesi Hartum'a ulaşabilmiştir.²²⁰

1863'de yerli ve yabancı sermaye ile kurulan Mısır Aziziye Şirketi, Süveys'den Sevâkin ve Masavva limanlarına düzenli seferler yapmıştır. Demiryolu hattı için Babiâli'den istenen imtiyaza ise cevap olarak Mısır Aziziye

²¹⁸ Şirket 1841 yılında Charles Waring, William Waring ve Henry Waring kardeşler tarafından Londra'da kurulmuştur.

²¹⁹ Hill, *a.g.e.*, s.122.

²²⁰ Hill, *a.g.e.*, s.123.

Kumpanyası'nın Hartum'dan Sevâkin'e kadar yapacağı demiryolu inşasına devletin herhangi bir yardımı olamayacağı, bununla birlikte bu kumpanya ile kararlaştırılacak yeni imtiyazların devlete bildirilmesi istenmiştir.²²¹

Sudan'ın ekonomik yönden gelişmesi için yapılan çalışmalar karşısında bazı engeller bulunmaktadır. Sudan'da düzenli bir gümrük sisteminin olmaması ticareti olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum ise Sudan'ı ciddi bir gelirden yoksun bırakıyordu. Habeşistan'dan Sudan'a yapılan ticarete yarı bağımsız Kalabat şeyhlerine *hediye* adı altında verilenlerde ürünlerin maliyetini artırmaktadır. Sevâkin'de tüccarlardan %12 daha fazla ticaret vergisi tahsil edilmekteydi. Denizden Süveyş'e oradan da demiryoluyla İskenderiye'ye taşınan malları için başka bir ithalat vergisi daha ödemesi gerekiyordu. Bu ise ürünlerin maliyetlerinin artmasına neden oluyordu. Mısır'a giden çöl yolunda da benzer engeller bulunmaktadır. Sevkiyatı yapılan mallar yeterli deve olmamasından dolayı zarar görmekteydi. Çünkü hükümet develere asker sevkiyatı için el koymuştu. Araplar da yüksek fiyata deve kiralamaktaydı. Köle ticaretinin uygulamada devam etmesi ve bölgesel idarelerin tüccarlardan köle alması da tüccarlar için ayrı bir yük teşkil etmekteydi.²²² Aynı zamanda rüşvet olaylarının olması da ticaretin önünde bulunan engellerden sayılabilir.

2. Eğitim ve Toplum Sağlığı

İsmail Paşa döneminde Sudan'ın gençlerine yönelik Mısır'daki El Ezher'de²²³ eğitim görme imkânı kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Daha çok öğrencinin, Mısır'a gelmesi ve El Ezher'de eğitim görerek Sudan'a dönmesi ve Sudan'da dinsel eğitim veren sufilerin yerlerini almaları amaçlanmış ve buna uygun teşvikler verilmiştir. Teşvik amacıyla Sudan'daki bütün ilahiyat öğrencileri vergiden muaf tutulmuşlardır.²²⁴

²²¹ BOA. A. Mkt. Mhm. 306-37, 14 S. 1281.

²²² Hill, *a.g.e.*, s.124.

²²³ 975 yılında Kahire'de kurulan ve islami konular üzerinde eğitim veren bir üniversitedir.

²²⁴ Hill, *a.g.e.*, s.126.

İsmail Paşa'nın ilk hedeflerinden biri Hartum'da en az beş yüz öğrenci alabilen bir ya da iki okul açmaktır. 1867 yılında Hartum'da bir ilkokul hizmete başlamış ve 1868'de Berber ve Dongola'da aynı türden birer okul daha açılmıştır. Üç yıllık bir eğitimin ardından öğrencilerin bir kısmı yeni kurulmuş olan Sudan telgraf servisinde diğer bir kısmı ise Hartum'daki hükümet tersanesinde çalışmaya başlamışlardır. 1869'da 100 Sudan'lı çocuk Kahire'deki ilkokula başlamıştır. Hartum'daki Latin misyonerlerin okullarında ise teknik konular ve beşeri bilimler okutulmaktaydı. 1878'de Hartum tersanesinde çalışan 200 kişinin birçoğu bu misyoner okulunun eski öğrencilerindendi. Bazı öğrenciler ise Hartum'da rahiplik eğitimi almış ve daha sonra ilahiyat eğitimlerini tamamlamak üzere Mısır ve Avrupa'ya gönderilmişlerdir.²²⁵

Sudan Genel Valisi Cafer Mazhar Paşa, toplum sağlığını önemsiyordu ve 20 öğrencinin temel tıp ve eczacılık konularında yetişmeleri için Hartum hastanesinde eğitim verilmesini istemiştir. Ayrıca Mısır'dan Sudan'a daha fazla doktor gönderilmesini talep etmiştir. Her vilayette sadece bir kaç uzman doktorun bulunduğunu bunların ise hastalıklara karşı aşılama, doğum ve ölüm kayıtlarının yapılmasında yetersiz olduğu belirtmiştir. Sağlık tedbirlerinin arttırılmasından sonra Sudan'da salgın hastalıklar artık daha nadir görülüyordu fakat çiçek hastalığı salgını 1877-78 yıllarında Dongola'da pek çok insanın ölümüne neden olmuştur.²²⁶ Cafer Mazhar Paşa, Sudan'da eğitim ve toplum sağlığı için çaba göstermiştir. Toplum sağlığı için gerekli tedbirlerin alınması ve gerekli malzemelerin sağlanması yönünde ilerleme sağlanmış fakat yeterli seviyeye ulaşamamıştır.

3. Telgraf İletişimindeki İlerlemeler

İsmail Paşa, Mısır idaresine geçtiği yıldan itibaren Sudan'da da telgrafa ihtiyaç duyulduğunun farkındaydı ve 1863'de Mısır telgraf sistemine Sevâkin ve Hartum'un da bağlanmasını istemiştir. Telgrafın getireceği birçok yarar bulunmakla beraber Paşa'ya göre en önemlileri; Sudan hükümetine daha kolay ve hızlı bir

²²⁵ Hill, *a.g.e.*, s.127.

²²⁶ Hill, *a.g.e.*, s.128.

biçimde ulaşılabilmesi, ticareti geliştirmesi ve Nil Nehrinin kontrolünde kolaylık sağlaması şeklindedir.²²⁷

Aslında Sudan'da ilk telgraf hattı İngiliz mühendis Lionel Gisborne tarafından 1859'da Sevâkin'e çekilmiştir. 1864'de gelindiğinde Yukarı Mısır'dan telgraf yapımı için gerekli malzemelerden yeterince temin edilmişti ve Sudan telgrafları başmühendisi olarak atanan Lionel Gisborne'un kontrolüne verilmişti. 1866 sonbaharında mühendislerden birisi olan Sadık İbrahim Ali telgraf hattını Vadi-i Halfa'ya kadar getirdi. Hattın uzaması yeni malzeme ve işçi ihtiyacını da beraberinde getiriyordu. Hattın son bölümü olan Bayuda'ya, Dongola'dan Berber'e doğru bir hat döşendi ve Hartum'un karşısındaki Mavi Nil'e 1870'de ulaştı.²²⁸

Sudan'da çalışmalar devam ederken, *1871 Mısır Salnamesi* verilerine göre, Mısır'da 5.647 km. uzunluğunda bir telgraf ağı vardır. Tellerin uzunluğu ise 11.200 kilometredir. 1869-1870 yılları arasında, alınan-verilen, muharrerat adedi ise 6.500.000'dir.²²⁹

1874'de Mavi Nil boyunca Hartum'a kadar bir hat döşendi ve Carl Christian Giegler, Gisborne'un yerine başmühendis oldu. Yukarı Mısır ve Hartum arasına telgraf hattı döşenirken Sevâkin'den bir diğer hat iç bölgede Arafâ Bey tarafından döşenmiştir. Telgraf hattının döşenmesi için malzemeler taşınması ve işçilerin nakli için develer kullanılmaktaydı. Şartların ağır olması nedeniyle çok sayıda deve telef olmuştur. Ayrıca Beca kabilesinin hattı tahrip etmesi ve malzemeleri çalmaları nedeniyle aksaklıklar meydana gelmiştir. Uzun uğraşların ardından Mayıs 1871'de Yüzbaşı Hasan Şadavi önderliğinde hat Kasala'ya ulaştı. 1873'de Sudan Valisi olan İsmail Eyyüb Paşa, Hartum'dan güneye doğru bir hat inşa etmeye başladı. Kasala ve Berber arasındaki boşluk 1875'de kapandı ve böylece Sevâkin ile Mısır arasında telgraf bağlantısı kurulmuş oldu. Sudan telgraflarındaki yazışmalarda, Mısır'dan gelen, Arap ve Türk alfabesi kodları kullanılmaktaydı. 1877'de Sudan Valisi olan Gordon Paşa ise Fransızca bir kod kullanılmaktaydı.²³⁰

²²⁷ Hill, *a.g.e.*, s.129.

²²⁸ S.Hussein, "A Short History Of Telecommunications In The Sudan", <http://www.ses-sudan.com/ses-org/Arabic/download.aspx?id=34>, (09.05.2012).

²²⁹ *Mısır Sâlnâmesi 1871*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk ve Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No. 10, Elazığ, 2005, s. 15.

²³⁰ Hill, *a.g.e.*, s.131.

Sudan'da müdürlükler arasında ve Sudan – Mısır arasında telgraf hattı çalışmalarının yapılmasıyla telgraf çalışmaları, iletişimde ve ulaşımda Avrupalı devletler seviyesine ulaşmak isteyen Mısır'ın planlarından biri gerçekleşmiştir.

4. Nehir Taşımacılığı ve Demiryolu Planları

Mısır'da ilk demiryolu 1853'te açılmıştır. 1858'e gelindiğinde ise Kahire'den İskenderiye'ye ve Süveyş'e ulaşan bir demiryolu bulunmaktadır.²³¹ 1863-64 yıllarında Mısır'ın demiryolu ağı 443 kilometredir. 1870'de ise 1.189 kilometre uzunluğa ulaşmıştır. Demir yolu hattının büyük kısmı tek raylıdır sadece Kahire'den İskenderiye'ye ikili bir hat bulunmaktadır. Aynı yıl içinde inşası devam eden demiryolu hattı da bulunmaktaydı. Bu hat Minye'ye kadar ulaşmış ve Masavva'ya kadar devam etmesi planlanmaktaydı. Yine Sudan için bir hattın yapılması planlanmaktadır.²³²

Mısır'da 1877'de demiryolu uzunluğu 1.519 kilometredir. Bununla birlikte Nil ve sulama kanallarının birçoğu taşıtlarının geçişine uygundur.²³³

Asvan'da bulunan ilk çağlayandan vapurların geçişini sağlamak için bir kanal kazılmıştır. Ancak buradan geçiş her mevsim mümkün olmamaktadır. Sudan'da bulunan vapurlardan *Hidiv* isimli vapur çift pervaneli olup diğerleri yandan çarklıdır. Bu vapurların tamamı ise odun yakan araçlardı ki Hartum'un güneyinde odun için zengin kaynaklar bulunmaktaydı. İlk vapurların çoğu Kahire'den zor şartlar altında getirilmiştir. İsmail Paşa, vapurları parçalar halinde deve sırtında ya da demiryolu ile Hartum tersanesine kadar getirtmişti ve vapurlar burada birleştirilmişti. İsmail Paşa'ya göre demiryolu ile Sudan ve Mısır yakınlaşacaktır, bu sayede yönetim daha merkezi ve daha etkili olacaktır. Ayrıca ilkel kabilelerin uygarlaşmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan Mısır'daki memurlar tarafından Sudan'a gitmek sürgüne gitmek şeklinde de algılanmaktadır. Demiryolu ile bu düşüncenin de ortadan kalkması beklenmektedir.²³⁴

²³¹ Özer, *a.g.t.*, s.255.

²³² *Mısır Sâlnâmesi 1871*, s. 15.

²³³ Özer, *a.g.t.*, s.255.

²³⁴ Hill, *a.g.e.*, s.132.

Sudan'da Demiryolları, maddi sıkıntılar nedeniyle ertelenmesine rağmen 15 Şubat 1875'te Vadi-i Halfa'da resmen açılmıştır. Sudan Demiryolları Müdürlüğü'ne ise Şahin Paşa atanmıştır.²³⁵ Nehir ve demiryolu taşımacılığının geliştirilmesi Mısır ve Sudan arasındaki ticari, siyasi ve sosyal bağların gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak ulaşım alt yapısının kurulması İngiliz sömürgeciliğinin bölgeye yayılmasını hızlandırmış olabilir.

C. MISIR HİDİVLİĞİNİN GELİŞMESİ

1. Mısır'ın Darfûr Sultanlığını Sudan'a Bağlaması

Darfûr sultanlığı, 1640 yılında Süleyman Solong tarafından Cebel Merra yakınlarında kurulmuştur.²³⁶ Darfûr Sultanlığı, Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildirmiş ancak başka hiçbir devlete vermediği gibi Osmanlı Devleti'ne de vergi vermemiştir. Diğer taraftan her yıl Haremeyn-i Şerifeyn için *surre* göndermiştir. Bu surre Mısır aracılığı ile Hicaz'a ulaştırılmaktaydı. 1820'lerin başında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Sudan'ı Mısır'a bağladığında Darfûr Sultanlığı'nda, Sultan Muhammed El-Fadl ibn Abdurrahman bulunmaktaydı. Mehmet Ali Paşa, bu dönemde Sudan'ın büyük kısmını ele geçirmiş ancak Darfûr'u alamamıştı.²³⁷

1843'de Mehmet Ali Paşa, Darfûr üzerine bir sefer planlamış ancak Sudan Valisi Ahmed Paşa Ebû Vidân'ın ölmesi nedeniyle vazgeçmiştir. Bundan sonra Darfûr ile Mısır arasında ki ilişkiler dostane bir şekilde Mısır Valisi Said Paşa ve İsmail Paşa döneminde de devam etmiştir.²³⁸

1873'te Darfûr Sultanı, Muhammed Hüseyin ibn Muhammed Fadl'ın ölmesiyle yerine oğlu İbrahim geçmiştir.²³⁹ Sultan İbrahim, idaresi altında ki bazı kabilelerle ve Sudan yerlisi olan aynı zamanda Bahrü'l-Gazel idaresini elinde bulunduran Zübeyir Rahmet Mansur ile anlaşmazlığa düşmüştür. Anlaşmazlığın

²³⁵ Hill, *a.g.e.*, s.133.

²³⁶ Holt, *A Modern History Of The Sudan...*, s.26.

²³⁷ Tarıg Mohammed Nour, "Birinci Dünya Savaşı'nda Emperyalizme Karşı Türklerin Yanında Yer Alan Darfûr Hakimi Ali Dinar (1898-1916)", <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=105>, (11.05.2012)

²³⁸ Ahmet Kavas, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2011, s.452-453.

²³⁹ Lobban - Lobban - Voll, *a.g.e.*, s.398.

nedeni Zübeyir Rahmet'in kendi birlikleri için istediği zahirenin Darfûr tarafından verilmemesidir. Diğer bir neden ise Darfûr'dan yola çıkan kervanın yağmalanması ve kölelere el konulmasıydı.²⁴⁰

Zübeyir, Darfûr Sultanı İbrahim'e durumu bildirmiş ancak Sultan'ın cevabını beklemeden 1873'de Dâr Rizakat üzerine harekete geçmiştir. İsmail Eyyüb'de durumu Hidiv'e bildirmiştir. Bu sırada Darfûr'lü bir ordu Şâka'ya yaklaşır ancak Zübeyir onları Ocak 1874'te mağlup eder. Mısır'dan Zübeyir'i destekleyen bir haber gelir ve İsmail Eyyüb de ordusuyla Zübeyir'e yardım etmek için yola çıkar. 24 Ekim 1874'te yapılan Menevâşi Savaşı'nda Sultan İbrahim mağlup olmuştur.²⁴¹ Böylelikle Darfûr, Sudan'a bağlanmış ve müdürlük haline gelmiştir.

Darfûr'un alınmasıyla Hidiv tarafından İsmail Eyyüb'ün rütbesi *Mirliva*'dan *Ferik*'liğe yükseltilmiştir. Zübeyir ise *Paşa* unvanını almıştır. İsmail Eyyüb'ün Mısır idaresini kurması için Darfûr'de uzun süre kalması emredilmişti. İsmail Eyyüb Darfûr'u, kendi içinde El Faşir, Dara, Kebkebiye ve Umm Şinkisse adıyla dört bölüme ayırmıştır. Güney Darfûr'un Dar Rizakat ile birlikte Bahrû'l-Gazel vilâyetine bağlanmasını da istemiştir. Tüm Darfûr'ün genel idarecisi olmayı bekleyen Zübeyir Paşa'yı engellemek için, Kahire'ye Hasan Bey Hilmi'nin Darfûr'un ilk genel valisi olmasını teklif etmiştir.²⁴²

Zübeyir Paşa'nın Darfûr'a hakim olması, hem Darfûrluları hem de Hartum'daki idarecileri rahatsız etmiştir. Sudan'daki Avrupa asıllı idarecilere göre, Sudan yerlisi olan Zübeyir Paşa'nın güçlü bir mahalli idareci olarak ortaya çıkması istemedikleri bir durumdur. Çünkü Avrupalılar gibi Batılılar lehine değil bölge çıkarlarına göre davranacaktır. Bu ise sömürge faaliyetlerini korumak isteyen Avrupalılar için istenmeyen durumdur. Afrika'dan güçlü liderlerin çıkması büyük ihtimalle Avrupalıların Afrika'da yapacakları sömürüyü engelleyecektir.²⁴³

Darfûr'un alınmasıyla ordunun asker toplamada yaşadığı sorunlar için bir çözüm olacağı bekleniyordu. Köle ticaretinin yürürlükten kaldırılması asker alımlarında olumsuz sonuçlara yol açmıştı ve hatta Mısır hapisanelerinden bin beş

²⁴⁰ Kavas, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, 2011, s.454.

²⁴¹ Hill, *a.g.e.*, s.137.

²⁴² Hill, *a.g.e.*, s.138.

²⁴³ Nour, *a.g.m.*, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=105>, (11.05.2012).

yüz kadar mahkûmun çıkarılıp orduda öncü güçlere katılması düşünülmüştür. Diğer taraftan asker kaçaklarını engellemek için, Darfûr'daki tüm askerler Arapça "Cim" harfiyle, Cihadi askeri olduğunu belirtmek için, damgalanmıştır. İsmail Eyyüb'ün Sudanlı düzenli kuvvetlerdeki tüm askerlere damga vurdurması Sudanlılar tarafından büyük bir şeref olarak kabul edilmiştir. Ancak damgalama işlemi Mısır'daki askerler için uygulanmamıştır.²⁴⁴ Sudan'da bulunan önemli bir yerel sulatanlık olan Darfur, 1873 yılında alınabilmiştir.

2. Gordon Paşa'nın Valiliği (1877 - 1879)

Charles George Gordon, bir İngiliz generalidir. Ancak Sudan'da Türk Dönemi valilerindendir. Sudan'daki Türk Dönemi, buradaki valilerin Türk olmasıyla değil Sudan'ın Mısır'daki Türk idaresi tarafından yönetilmesiyle ilgilidir.

1874 yılına gelindiğinde Bahrü'l-Gazel ve Ekvator (Hatt-ı İstiva) Sudan'a dahil olmuştur. Gordon ise Avrupalıları Mısır'da istihdam eden Hidiv İsmail Paşa tarafından Ekvator valiliğine atanmıştır.²⁴⁵ 1874'de Mart'a kadar Hartum'a varmış ve daha sonra vapurla güneye yolculuk yapmış ve Gondokoro'ya yerleşmiştir.²⁴⁶ Burada köle ticaretini engellemeye çalışmıştır. Köle ticareti yapan kişilerden yanına yardımcıları almıştır. Bunun sebebi bölgedeki köle ticaretini takip etmek için tecrübelerinden yararlanmaktır. Tespit ettiği köle ticaret merkezlerini yıkarak köleleri özgür bırakmıştır.²⁴⁷

Hükümet merkezini Gondokoro'dan Lado'ya taşımıştır ve önceki sert yönetime göre daha yumuşak bir yönetimi hâkim kılmaya çalışmıştır. Samuel Baker'in, Bari halkına gösterdiği katı tavırları yumuşatabilmek için çalışmıştır. Mısır idaresini güneye doğru genişletmiştir. Nil nehri üzerinde Viktorya Gölü yakınlarına kadar karakollar tesis etmiştir. Özellikle Nil üzerinde bu karakolları tesis etmesinin nedeni köle ticaretinin Nil üzerinden yapılmasıdır. Ancak bu coğrafyada tutunmak ve ilerleyebilmek oldukça zordur. Amerikalı ve Avrupalı yardımcılarının bazıları

²⁴⁴ Hill, *a.g.e.*, s.138.

²⁴⁵ "Charles George Gordon", Online Britannica Ansiklopedisi, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/239094/Charles-George-Gordon> , (16.04.2012).

²⁴⁶ Hill, *a.g.e.*, s.138.

²⁴⁷ Şukayr, *a.g.e.*, s.254.

hastalanmış bazıları da ölmüştür. Diğer taraftan Ekvator vilayeti de mali açıdan kendi geçindirmeye yeterli değildir. Son zamanlara doğru Gordon bile onun işgal etmiş olduğu toprakları elinde tutabileceği konusunda yeteneklerinden şüphe duydu ve ayrılmadan önce uzakta bulunan garnizonlarını kuzeye çekti.²⁴⁸ Gordon, 1876'ya kadar Ekvator'da kalmıştır. Kaldığı süre içerisinde Mısır'dan destek almamıştır. 1876'da istifa ile Mısır'a daha sonra da İngiltere'ye gitmiştir.²⁴⁹

Mısır idaresi Afrika'nın içlerine doğru ilerledikçe Osmanlı ve Mısır tarzından uzaklaşmaya başlamıştır. İlkel olan güney tarafında resmi bir yönetim neredeyse imkânsızdır. Bunda coğrafyanın ve iklimin etkisi de vardır. Bu bölgede yağmur ormanları, bataklık ve çalılık araziler bulunmaktadır. Güney bölgelerinin idaresinde sorumluluk daha çok oradaki valilere bırakılmıştır. Hartum'un onlara güvenmekten başka ciddi anlamda müdahalesi ya da sıkı şekilde kontrol etme durumu söz konusu değildir. Sudan'ın son üç Genel Valisi İsmail Eyyüb (1873-1877), Gordon (1877-1879) ve Muhammed Rauf (1879-1882) güney valilerine olabildiğince az müdahale etmişlerdir ve gerçekleştirmeyecekleri taleplerde bulunmamışlardır.²⁵⁰ Gordon Paşa'nın bu dönemde en önemli faaliyeti köle ticaretiyle mücadele etmesidir.

3. Mısır General Kadrosu ve Sudan'ın Güney Bölgesinde Keşif Faaliyetleri

Mısır'ın genişlemesi, modern bir orduyu gerekli kılmaktadır. Mehmet Ali tarafından kurulan Nizam-ı Cedid ordusu için yeni silah ve askere ihtiyaç duyulmuştur. 1870'de Mısır genelkurmay şefliğine ferik rütbesiyle atanmış Charles P. Stone emrinde, büyük bir birlik kuruldu. Yeni birliğin başlıca görevlerinden biri, Sudan'ı keşfetmek ve haritasını çıkarmaktır. Bu amaçla 1873 ve 1876 yılları arasında birçok keşif yapılmıştır. R. E. Colston Bey emrinde bir grup Nübye Çölü'nü incelemiş ve sonra Bayüda'dan Kordofân'a geçmiştir. Colston'un ikinci dereceden yardımcısı H.G.Prout Bey grubu, fethinin üzerinden birkaç ay geçmiş olan Darfûr'a

²⁴⁸ Hill, *a.g.e.*, s.139.

²⁴⁹ Şukayr, *a.g.e.*, s.256.

²⁵⁰ Hill, *a.g.e.*, s.139.

Mısırlı memurlardan oluşan bir birlik, Muhammed Mahir, Colston ve Prout'la birlikte gitmiştir.²⁵¹

E. S. Purdy Bey komutasında olan diğer bir grup Dongola'dan El-Faşir'e doğru olan bir yolu takip etmişlerdir. Hufrat al-Nahâs'daki bakır madenlerini keşfetmişlerdir. Sudan ordusunda komutan olan Muhammed Muhtar Paşa, Nil ile Kızıldeniz arasındaki bölgelerde su kaynakları aramıştır. Güneyde ise içlerinde İngiliz Kraliyet mühendislerin de bulunduğu bir grup Nil yolunu takip ederek bu gün Uganda sınırları içinde bulunan Kyoga gölünü bulmuşlardır. Elde edilen bilgiler ise Stone Paşa'nın emriyle 1877'de Kahire'de kapsamlı bir kadro tarafından hazırlanan büyük Afrika haritasında kullanılmıştır. Hidiv İsmail'in 1879'da Mısır idaresinden alınmasından sonra birçok yabancı memurun da görevlerine son verilmiştir.²⁵² Keşif faaliyetleri Sudan'ın güney bölgesi hakkında bilgi toplanmasını sağlamıştır. Ancak keşiflerin çoğunun yabancı olması toplanan bilgilerin daha çok sömürgeci devletler tarafından kullanılmasına neden olmuştur.

4. Kızıldeniz Sahilindeki Genişleme

1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır için olduğu kadar Avrupa için de önemlidir. Hindistan ticaret yolunu kısaltan bu kanal stratejik öneme sahiptir. Bundan sonra Kızıldeniz sahillerinde bulunan limanlarında önemi aynı şekilde artmıştır. Ancak bu durum aynı zamanda Mısır'ın Kızıldeniz'deki hakimiyetini tehlikeye sokmuştur. Mısır'ın bundan sonra Kızıldeniz üzerindeki kontrolünü kaybetmemesi için bölgedeki konumunu sağlama alması gerekmektedir. Bunun için bu bölgedeki önemli yerleri kontrol altına alması gerekmektedir.

Mısır, daha önce 1867'de Berbera'yı almıştı. 1871'de Masavva Valiliği, İsviçreli Munzinger'e verilmiştir. Munzinger'in etki alanı bütün Sudan sahilini kapsamaktaydı. Habeş Kralı IV. Yohannes'e karşı harekete geçmiş ve Habeşistan'ın kilidi denilebilecek olan, Masavva'ya 20 mil mesafedeki Ailet, Mısır tarafından satın alınmıştır. Böylelikle Senhit bölgesi de Mısır'a bağlanmış oldu. 1875'de başka bir Mısır kuvveti Zeyla'yı egemenliği altına almıştır. 1866'da Harar Emiri Ahmed'in

²⁵¹ Hill, *a.g.e.*, s.140.

²⁵² Hill, *a.g.e.*, s.141.

ölümünden sonra yerine halkın sevmediği bir kişi olan Muhammed B. Ali geçmiştir. Harar halkının Hidiv İsmail Paşa'ya başvurarak Mısır himayesine katılmak istemeleri üzerine İsmail Paşa buraya Muhammed Rauf Paşa'yı göndermiştir. Böylelikle Harar 1875'te Mısır'a bağlanmıştır.²⁵³

Mısır'ın Doğu Afrika'da ilerlemesi 1875 sonlarına doğru Zengibar ile çatışmasına neden olmuştur. Mısır bir taraftan Re'sü'l-Hafûn'a doğru sahil şeridinden diğer taraftan Gordon Paşa ile Viktorya Gölü'ne doğru ilerlemekteydi. Bu ise Zengibar'ın nüfuz alanı olan Doğu Afrika'nın kuzey kısımlarında bir tehdit olarak görülmüştür. Diğer taraftan Mısır ilerlemesi Habeşistan içinde büyük tehdit oluşturmuştur. Mısır kuvvetleri Habeş içlerine ilerlemek istemiş fakat Habeş ordusu tarafından bu engellenmiştir. Mısır ilerlemesi ise bugünkü Uganda sınırları içinde olan göller bölgesine doğru olmuştur.²⁵⁴

Mısır'ın güneye doğru ilerlemesi sonucunda Kızıldeniz büyük oranda Mısır kontrolü altına girmiştir. Kızıldeniz ve Somali arasındaki toprakların idaresi Mısır'a verilmiştir. Mısır bu bölgenin kendisine verilmesi karşılığında Osmanlı Devleti'ne yıllık 15.000 Osmanlı altını vergi vermeye başlamıştır. Aynı zamanda 7 Eylül 1877 de İngiltere ile bir antlaşma yapıp bölgedeki hâkimiyetini onaylatmak istemiş ise de Osmanlı Devleti bu anlaşmayı tanımamıştır.²⁵⁵

1877'de İngiltere ile Mısır arasında yapılan anlaşmaya göre İngiltere Mısır'ın Osmanlı hükmü altında olmak üzere Re'sü'l-Hafûn'a kadar Somali kıyılarıyla ilgili isteklerini şartlı olarak kabul etmiştir. Bulhâr ve Berbera serbest limanlar olacaktır. Mısır kıyı kasabalarında vergi koymaya ve miktarını arttırmakta serbesttir. Ayrıca bu kıyıları dış bir kuvvete bırakmamak hakkına sahiptir. İngiltere, Babü'l Mendeb ve Zeyla arasındaki sahillerde Osmanlı haklarını kabul etti. Ancak aynı bölgedeki boylar üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini kabul etmemiştir.²⁵⁶ Bu dönemde Kızıldeniz sahillerinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında nüfuz mücadelesi yaşanmıştır.

²⁵³ Orhonlu, *a.g.e.*, s.150.

²⁵⁴ Orhonlu, *a.g.e.*, s.151.

²⁵⁵ Kavas, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, 2011, s.137.

²⁵⁶ Hill, *a.g.e.*, s.142.

5. Mehdi Devleti ve Sömürgecilik

5.1. Mısır'da Genel Durum

İsmail Paşa'nın büyük bir Mısır oluşturmak için dedesi Mehmet Ali Paşa benzeri planları bulunmaktadır. Hedefine ulaşmak için Mısır'daki konumunu güçlendirmesi gerekmektedir. Bunun için Osmanlı Devleti ile arasını iyi tutmuş ve devamında Mısır veraset sisteminde bazı değişikliklerin yapılmasını sağlayarak Mısır Hidivi olmuştur. Böylelikle Mısır daha müstakil bir hale gelmiştir. Mısır'ı kalkındırmak adına büyük ve masraflı icraatlara girişmiştir. Maddi yetersizlik karşısında vergileri arttırmış ancak yeterli olmayınca Avrupa'dan borçlanma yoluna gitmiştir. Bu borçlanmaların neticesinde ise Mısır'daki Avrupa nüfuzunda artış meydana gelmiştir. Borçların ödenmesinin pratikte neredeyse imkânsız olması nedeniyle 1878'de bir İngiliz ve Fransız alacaklılar adına Mısır hükümetinde Nazır olarak atanmıştır.²⁵⁷ Borçların tahsili için “Borçlar Sandığı İdaresi” kurulmuştur.²⁵⁸ Bu durum ise Mısır halkında olduğu kadar Mısır devlet memurlarında da memnuniyetsizliğe neden olmuştur.

Görevli yabancı nazırların borçların ödenebilmesi için tasarruf tedbirleri alması Mısırlı subayların ve memurların görevlerinin sonu anlamına gelebiliyordu. Bu durum karşısında halkta ve memur sınıfında yabancı düşmanlığı giderek büyümeye başlamıştır. Hidiv İsmail Paşa ise kendi konumunu muhafaza etmek ve halkın tepkisinin daha da büyümesini engellemek için yabancı nazırlarının görevine son vermiş ve sadece Mısırlılardan oluşan bir hükümet kurulmasını sağlamıştır. İngiltere ve Fransa'nın tepkisi gecikmemiş ve 18 Haziran 1879'da İsmail Paşa'nın daha önceki anlaşmalara uymadığı gerekçesiyle oğlu lehine Hıdivlikten çekilmesi konusunda ultimatömler vermişlerdir. İsmail Paşa ise Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin mülkü olduğu, yapılan bu uyarının devletler hukukuna aykırı olduğunu belirterek Osmanlı Devleti'nden himaye talebinde bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamid ise Mısır üzerinde zayıflamış olan Osmanlı İmparatorluğu otoritesini güçlendirmek için İsmail Paşa yerine Sait Halim Paşa'yı Mısır Hıdivliği'ne getirmeyi düşünüyordu

²⁵⁷ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK, y.y., t.y., C.5, s.87-88.

²⁵⁸ Yunus Özger, “Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha”, *History Studies*, Ekim 2010, Ortadoğu Özel Sayısı, s.306, http://www.historystudies.net/Makaleler/1085193194_Yunus%20%C3%96zger.pdf, (18.05.2012).

ancak İngiltere ve Fransa'nın buna karşı çıkacağı anlaşıldığı için Mısır veraset sistemine uygun olarak İsmail Paşa'yı görevden almış ve yerine oğlu Tefvik Paşa'yı getirmiştir.²⁵⁹

Tefvik Paşa, İngiltere ve Fransa'nın etkileriyle Hıdivliğe geldiğinin farkında olarak konumunu güçlendirmek için yabancı konsolosların tavsiyeleri ile Mısır'ı idare etmeye başlamıştır. Mısır maliyesi tekrar yabancıların eline geçmiş ve masrafların azaltılması için gerekli tedbirler alınmıştır. Mısırlı memur ve subaylar kadro dışı kaldığı gibi bu kadrolar da daraltılmıştır. Bu kadrolarda görev almaları artık mümkün gözükmeyen aydın kesim ise idareden gayrimemnun halkın tarafına geçmiştir. Diğer taraftan maddi ve ticari menfaatleri zarar gören Suriyeli, Ermeni ve Rumlar da gayrimemnunlara katılmışlardır.²⁶⁰

Mısır'da İngiliz ve Fransız etkilerinin artmasıyla yabancı düşmanlığı da artmıştır. Bu yabancı düşmanlığının içerisinde Türk ve Çerkezler de dahildir. Bunun neticesinde "*el Mısır li'l-Mısıryyin – Mısır Mısırlılarıdır*" düşüncesinin etrafında idareye muhalif kişiler toplanmaya başlamıştır. Bu kişilere ise *Vatani* denilmekteydi. Şubat 1881'de Mısırlı subayların ordudan atılması olayına neden olmuş bunun üzerine Miralay Arabî (Ûrabi) Paşa ve arkadaşları Çerkez ve Türkler'in korunduğu, Mısırlıların görevlerinden edildiğini ileri sürmüş ve Harbiye Nazırı'nın görevden alınmasını istemişlerdir. Bu olay üzerine hükümet Arabî Paşa'yı ve arkadaşlarını tutuklamak istemiş ancak olayların daha da büyümesinden çekinilerek Arabî Paşa'ya askeri ıslahatla ilgili komisyonun başına geçirilmiştir. Bundan sonra ise *Vatani*'lerin önderi olarak kabul görmüştür.²⁶¹ Mısır'daki siyasi durum *Vatani*lerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Benzer durum Sudan'da Mehdi Hareketine neden olmuştur.

5.2. Mehdilik ve Sudan Mehdisi

Dünya üzerinde ahir zamanda ortaya çıkıp doğru inancı ve adaleti yeryüzüne hâkim kılacağına inanılan kişiye "*mehdi*" denilmektedir. Doğru yolu bulmak, yol göstermek, rehberlik etmek anlamına gelen "*hidayet*" kökünden türemiş bir sıfattır ve

²⁵⁹ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s.88-89.

²⁶⁰ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s.90.

²⁶¹ Rauf Ahmed Hotinli, "Arabi Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.1, s.470-473.

"hidayete erdirilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş kişi" anlamına gelir.²⁶² Mehdi inancının Müslümanlar arasında ortaya çıkışının farklı nedenleri bulunmaktadır. Mehdi düşüncesi ya da beklentisi, her toplumda karşılık bulabilen bir sığınma sistemidir. Sosyal şartların bozulduğu veya öyle düşünüldüğü, zulmün arttığı dönemlerde insanlar kurtarıcı beklentisi içine girmiştir. Bu durum ise daha sonra dini bir inanca dönüşerek mehdi inancı şeklinde ortaya çıkmaktadır.²⁶³

Sudan'da 29 Haziran 1881 tarihinde Muhammed Ahmed mehdiliğini ilan etmiştir. Muhammed Ahmed, Ağustos 1844'de Dongola'da dünyaya gelmiş, Hartum'da dini eğitim almış ve sufi eğitim veren Samaniye tarikatında şeyh Muhammed Şerif Nuruddâim'in talebesi olmuştur. Dini eğitimini tamamladıktan sonra inzivaya çekilmiştir. Bu dönemde şöhreti geniş bir alana yayılmıştır.²⁶⁴

Muhammed Ahmed'in şeyhi Muhammed Şerif kendisinin yanına yerleşmiştir. Muhammed Ahmed'de ise mehdilik düşüncesi oluşmaya başlamış ve "beklenen mehdi" olduğu fikrini şeyhine açmıştır. Bu durum Muhammed Şerif ile yollarının ayrılmasına neden olmuştur. Ayrılığın üzerine aynı tarikat içindeki başka bir şeyh olan şeyh Koraşi'ye bağlanmıştır. Şeyh Koraşi'nin vefatı üzerine 1880'de yerine geçmiş, sonrasında Sudan'ın büyük bir kısmını gezmiş ve halkın Mısır yönetiminden rahatsız olduğunu görmüştür.²⁶⁵ Türk döneminin başlamasıyla daha bayındır hale gelen Sudan'da Mısırdan gönderilen idareciler görev yapmaktaydı. Bu görevliler içinde ise Müslüman olmayanlar da bulunmaktaydı. Bu ise Sudanlılar tarafından rahatsızlık duyulan bir durum olmuştur.

Sudan'da Türk yönetiminden duyulan rahatsızlık, Mısır'da İsmail Paşa'nın azli sonrasında Tevfik Paşa'nın sömürgeci devletlerle işbirliği yapması ve Müslümanlar aleyhinde iş yapması gibi nedenler sonucunda Mart 1881'de yakın çevresine duyurduğu mehdîliğini 29 Haziran'da açıktan ilan etmiştir.²⁶⁶

²⁶² Ekrem Sarıkçıoğlu, "Mehdi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.28, s.83.

²⁶³ Yusuf Şevki Yavuz, "İslâm İnançında Mehdi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.28, s.86.

²⁶⁴ Adil Doğru, *Sudan Dosyası*, Akabe, İstanbul, 1986, s.59.

²⁶⁵ Veysel Akdoğan, "Sudan Mehdîsinin İsyanına Dair Bazı Osmanlı Vesikaları (1881-1885)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul, 1993, s.6-7.

²⁶⁶ Doğru, *a.g.e.*, s.60.

Peygamberin tek meşru halefi olduğunu söylemiş ve görevinin saf İslâm toplumuna, Asr-ı Saadet'e, dönüşü sağlamak ve bunu yaymak olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin meşruiyetini kaybetmiş olduğunu ileri sürmüştür. Yukarıda da geçtiği üzere, Mısır'da Arabî Paşa olayları ile birlikte Avrupa devletlerinin Mısır üzerinde baskısının artması sonucu Hidiv'in otoritesinin zayıflaması, kendini mehdi ilan eden Muhammed Ahmed'e askerleriyle birlikte harekete geçme fırsatı vermiştir. Mehdi hareketinin sebepleri içinde Sudan'da bulunan Türk-Mısır idaresinden duyulan rahatsızlık daha çok zikredilmektedir. Ancak bu isyan hareketinin Türk yönetiminden kaynaklanabilmesi için isyan hareketinin tüm Sudan topraklarında olması gerektiği görüşü de bulunmaktadır.²⁶⁷

Mehdi'nin isyanı üzerine Mısır Hükümeti Mehdi ile görüşmelerde bulunmuş ancak netice alınmayınca Ebu Said idaresinde iki bölük asker isyancılar üzerine gönderilmiştir. Mehdi askerleri, kendilerinden sayıca çok olmasına rağmen, Said'in askerlerini mağlup etmiştir. Bu ilk askeri galibiyetin sonrasında Abdullah et-Tayşî, Mehdi tarafından halife ilan edilmiştir.²⁶⁸ Sonrasında Kordofan'a doğru yola çıkmış ve 1881 -1882 yıllarında Mısır kuvvetlerine karşı önemli başarılar kazanmışlardır.²⁶⁹

Mehdi bu dönemde Mısır'da ki Arabî Paşa ile temasa geçmiştir. Muhammed Ahmed, Sudan'da dini temeller üzerine kurulacak yeni bir oluşum peşindeyken, Arabî Paşa'da Mısır'da İngiliz tesiri altındaki idareye karşı "Mısır Mısırlılarında" düsturuyla mücadele etmektedir. Her iki hareketinde ortak özelliği silahlı olmaları, sömürgeci İngilizler'e ve onların yönlendirmeleri ile çalışan Türk -Mısır idaresine karşı olmalarıdır.²⁷⁰ Arabî Paşa, 4 Şubat 1882'de kurulan Mahmud Sami Paşa kabinesinde Cihadiye Nazırı olunca, ordudaki Çerkez ve Türk subaylarını tasfiye etmeye çalışmış, bu subayları Mehdi hareketine karşı Sudan'a göndermeye

²⁶⁷ Numan Hazar, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti ve Afrika Siyaseti", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Ed. Metin Hülalagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, C.4, s.208.

²⁶⁸ Akdoğan, *a.g.t.*, s.8.

²⁶⁹ Emine Altunay Şam, "Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2001, s.163.

²⁷⁰ Akdoğan, *a.g.t.*, s.8.

kalkışmışlardır.²⁷¹ Yine 1882 yılı içinde Mehdi'nin, Arabi Paşa'nın milliyetçi kuvvetleriyle gizli bir anlaşma yapması onun ününü arttırmıştır.²⁷²

Mısır'da hüküm süren karışıklık, Sudan'daki ayaklanmalara müdahaleleri büyük oranda engellemiştir. Sudan Valisi Rauf'un(1879-1882) azlinden sonra yerine geçen Abdülkadir Paşa Hilmi (1882-1883) durumu düzeltmek için uğraşmış ancak Mısır'ın yeteri kadar askeri olarak desteklememesi onun başarılı olmasını engellemiştir. Abdülkadir Paşa'nın ihtiyaç duyduğu askeri birlikler ve mühimmat 13 Eylül 1882'de Tel el-Kebir savaşında İngiliz Generali Sir Garnet Wolseley'in ordusuna karşı yapılan mücadelede büyük oranda kaybedilmiştir.²⁷³ Bu savaş sonrasında İngiltere Mısır'a yerleşmişti.

Mehdi'nin askerleri, 11 Ocak 1883'de El Ubeyd'i ele geçirmişlerdir. Mısır Hükümeti bir an önce bu isyanın bastırılması istemiştir. Ancak Mısır'a yeni yerleşmiş olan İngilizlerin bu dönemde Sudan'la ilgilenmesi zordur.²⁷⁴ Mehdi'nin El Ubeyd'i almasından sonra Osman Digna isminde eski bir köle tüccarı Mehdi'ye biat etmiştir. Osman Digna, Sevakin'li olup Yavuz Sultan Selim döneminde Diyarbakır'dan gelip Hadendova kabilesi ile karışmasıyla ortaya çıkan Dignay sülâlesindedir. Mehdi Muhammed Ahmed, Osman Digna'nın kabiliyetli olduğunu fark eder ve onu 8 Mayıs 1883'de Atbara ve Kızıldeniz arasındaki Sevakin, Tokar ve Kassala şehirlerini içeren bölgeye, Beca kabileleri üzerine umumi vali tayin eder. Bölge halkı Osman Digna'yı daha önceki ticari faaliyetlerinden dolayı tanıdıkları için ona itaat etmişlerdir. Böylece Mehdi hakimiyetine Doğu Sudan'da girmiştir. Sevakin'i merkez alan Osman Digna, Mehdi hareketinin doğu sınırını kontrol altında tutmuş ve 1891'de İngiliz – Mısır kuvvetleri Tokar'ı alıncaya kadar bu bölgeyi sömürgeci İngiltere'ye karşı muhafaza etmiştir.²⁷⁵

Sudan'daki Türk idaresini yıkmaya çalışan Mehdi 1885'e kadar önemli zaferler kazanmıştır. Özellikle Hicks Paşa'nın²⁷⁶ hazırlamış olduğu on bin kişilik

²⁷¹ Hotinli, *a.g.mad.*,s.471.

²⁷² Doğru, *a.g.e.*,s.60.

²⁷³ Hill, *a.g.e.*, s.164.

²⁷⁴ Şam, *a.g.t.*, s.164.

²⁷⁵ Ernst Ludwig Dietrich,“Osman Digna”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.9, s.425-427.

²⁷⁶ William Hicks, İngiliz komutan.

orduyu mağlûp etmesi İngiliz hükümeti, halkı ve basını üzerinde büyük tesir oluşturmuştur.²⁷⁷ Diğer taraftan o sırada Darfur Bölge Valisi, Avrupalı-Hıristiyan kimliği ile Rodolph Paşa'dır. Selatin adını alan Rodolph Paşa Mehdi Hareketi'nin Darfur'a ulaşmasıyla 23 Aralık 1883'te Müslümanlığı kabul etmiş böylece hayatını ve konumunu korumaya çalışmıştır. Selatin Paşa, Mehdi hareketine destek vermemiş, Mehdi taraftarları ona güvenmemişlerdir. Müslüman olduğu için hayatını bağışlamışlardır.²⁷⁸

Mısır üzerindeki menfaatlerini özellikle Süveyş Kanalı'nı korumak isteyen İngiltere, Sudan'da durumu düzeltmesi için daha önce aynı bölgede çalışmış olan Gordon Paşa'yı Sudan'a göndermiştir. Gordon Paşa, 18 Şubat 1884'te Sudan'a ulaşmış ve Mehdi ile anlaşmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Hartum'daki İngilizleri ve Mısırlıları tahliye etmeye çalışmıştır. Mehdi kuvvetleri Hartum'u kuşatmış ve 26 Ocak 1885'te Hartum düşmüş ve Gordon Paşa öldürülmüştür.²⁷⁹ Gordon'un başarısızlığı üzerine Sudan yaklaşık on yıl boyunca Mehdi taraftarlarına terk edilmiştir. Çünkü İngiltere, İngiliz ve Mısır maliyesini zora sokacak askeri bir harekâta girişmek istememiştir.²⁸⁰ Diğer taraftan Mısır'da bulunan *Osmanlı-Mısır Fevkalade Komiserliği* bu isyanın Gordon tarafından tertip edildiğini düşünmektedir. Sudan'da bulunan zengin tabii kaynaklar, kalabalık nüfusu, Hint yolu ile Sevakin Limanı gibi bir çıkış noktasının bulunması İngiltere için önem arz etmektedir.²⁸¹ Nihayetinde Hartum'un Mehdi tarafından ele geçirilmesiyle Sudan'da Türk dönemi resmen sona ermiştir.

Hartum'un alınmasından sonra Mehdi, beyannameler ve mektuplarla Arap Şerif'lerine ve Emirlerine Allah'ın dininin yeniden ihyasına katılmalarını istemiştir. Mehdi'nin bu hareketine aynı şekilde engel olunmaya çalışılmıştır. İngiliz General Sir Garnet Wolseley de bir bildiri hazırlayıp Sudan halkına, Arap şeyhlerine ve ulemaya göndermiştir. Bildirisinde, sûret-i haktan görünüp, Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den örnekler vererek Mehdi Muhammed Ahmed'e inanmamalarını ve

²⁷⁷ Akdoğan, *a.g.t.*, s.17.

²⁷⁸ Nour, *a.g.m.*, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=105>, (11.05.2012).

²⁷⁹ Hasan Mekki Muhammed Ahmed,"Hartum", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.16, s.251-252.

²⁸⁰ Cleveland, *a.g.e.*, s.121.

²⁸¹ Orhonlu, *a.g.e.*, s.153.

kendilerine itaat etmelerini istemiştir. İngiltere'nin ise herhangi bir çıkarı olmayıp sadece bu savaşı sona erdirmek istediğini söylemiştir.²⁸²

Mehdi ise birkaç ay sonra kendine idare merkezi yaptığı Omdurman'da muhtemelen Tifo veya Çiçek hastalığından ölmüştür. Mehdiliğini ilan ettiği 1881'den 1885'de ölümüne kadar Kordofan, Darfur, Bahrü'l-Gazel, Sinnar ve Hartum'u idaresi altına almıştır. Mehdi'nin ölümünden sonra ise yerine Halife Abdullah et-Tayşî geçmiştir. Halife Abdullah döneminde ise Mehdi hareketinin sınırları daha da genişletilmiştir. Güneyde, o zamana kadar Mehmet Emin Paşa²⁸³ (Doktor Eduard Schnitzer) tarafından idare olunan Hatt-ı İstiva (Ekvator) eyaleti de ele geçirilmiştir. Mehdi'ye tabi olduktan sonra onun doğu sınırlarının valisi olan Osman Digna da Abdullah'a tabi olmuştur.²⁸⁴

Halife Abdullah, Hartum'daki binaları yıktırarak malzemeleriyle Omdurman'a askeri ve idarî binalar yaptırmıştır. Omdurman halkının çoğunu Sudan'ın değişik bölgelerinden gelen insanlar oluşturmaktadır. Diğerleri ise Mısırlılar, Hintliler, Mekkeliler, Suriyeli Araplar, İtalyanlar ve Yunanlılar'dır. Şehrin merkezi Cuma namazına tahsis edildiği için buraya Müslüman olmayanların girmesi yasaklanmıştır.²⁸⁵ 1890'lı yıllara gelindiğinde ise sömürgeci devletlerin Afrika'ya akını başlayınca İngiliz hükümeti Sudan'da ki durumu tekrar gözden geçirdi. Fransa'nın Güney Sudan'da bir askeri birliğinin olduğu haberlerinden sonra General Herbert Kitchener komutasında bir ordunun Sudan'da işgallere başlaması istenmiş ve 1896'dan itibaren işgaller başlamıştır.²⁸⁶ 2 Eylül 1898'de Kitchener'in kumanda ettiği İngiliz-Mısır ordusu Hartum'a yaklaşmış ve Kereri'de meydana gelen savaşta Halife Abdullah'ın ordusunun yenilmesi üzerine Mehdi Devleti yıkılmıştır.²⁸⁷ Fiili olarak sona eren Mehdi Devleti, Sudan'a Ensar hareketini miras bırakmıştır. Sudan'daki bağımsız bir din devleti kurma çabaları, İngilizlerin sömürge politikalarına yenik düşmüş ve Sudan İngiliz sömürgeciliğinden kendini koruyamamıştır.

²⁸² Doğru, *a.g.e.*, s.64-66.

²⁸³ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK, Ankara, 2002, s.343.

²⁸⁴ Akdoğan, *a.g.t.*, s.38.

²⁸⁵ Mekki, *a.g.mad.*, s.252.

²⁸⁶ Cleveland, *a.g.e.*, s.121.

²⁸⁷ Mekki, *a.g.mad.*, s.252.

6. İngiliz İşgali ve Kondominyum

Mısır'da "Mısır Mısırlılarıdır" prensibiyle milliyetçi bir hareket başlatan Arabi Paşa'nın isyanını bahane eden İngiltere, birlikte hareket için anlaştığı Fransa'nın da çekingenliğinden yararlanarak, önce Port Said'e asker çıkarmış sonrasında 13 Eylül 1882'de Kahire'ye girmiştir. 30 Eylül'de ise İngiliz askerleri Hidiv'in önünde resmigeçit yaparak teknolojik silahlarını Hidiv'e ve Mısır halkına sergilemişlerdir.²⁸⁸ Böylece İngiltere, Mısır'da zihinlere ve coğrafyaya yerleşmiş oluyordu. Bu ise sömürge politikalarında sadece fiziksel değil aynı zamanda psikolojik baskının yapıldığının gösterilmesi adına bir örnektir.

1882'de itibaren Mısır'a fiilen yerleşen İngiltere, Sudan'da ki Mehdi hareketine askeri olarak müdahalelerde bulunmuş ancak başarılı olamamıştı. Diğer taraftan İngiltere, Mısır'a geçici olarak geldiğini bildiriyordu. Bununla birlikte Mısır, Osmanlı Devleti egemenliğinde kalmaya devam ediyordu. Osmanlı Devleti ise o sırada 1877 - 1878 Savaşı'ndan ve Berlin Anlaşması'ndan kaynaklı sorunlarla uğraşmaktadır. Bu yüzden Mısır'da İngiltere'ye karşı gerekli tedbirleri alamamıştır. Mısır'dan İngiltere'yi çıkaramayacağını ve bu konuda diğer devletlerin yardımını alamayacağını bildiğinden İngiltere ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bunun üzerine, Sudan meselesini de içeren, 24 Ekim 1885'de Osmanlı – İngiliz Anlaşması yapılmıştır.²⁸⁹ Anlaşmaya göre Mısır, bağlı olduğu Osmanlı Devleti'ne yıllık vergisini ödemeye devam edecek ve Mısır'da Osmanlı Devleti Padişah'ın egemenliği sürdürülecektir. Osmanlı Devleti ve İngiltere Mısır'da birer Yüksek Komiser bulunduracaktır. Bu komiserler Sudan'da barışın sağlanmasını temin edecekler. Sonrasında ise iç ve dış tehlikeler sona ererse İngiltere Mısır'dan çekilmeyi taahhüt edecektir.²⁹⁰ Anlaşmayla İngiltere'nin Mısır'da bulunuşu hukukilik kazanmış diğer taraftan çekilme süreci de İngiltere'nin yorumuna bırakılmış oluyordu.

İngiltere, Mısır'a yerleştikten sonra hukuki olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı ancak Mısır eliyle idare edilen Sudan'a da yerleşme çabası içine girmiştir. 1884'de

²⁸⁸ Timoty Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.225 – 226.

²⁸⁹ Uçarol, *a.g.e.*, s.433. ; Bayram Kodaman, "Osmanlı Siyasi Tarihi (1876 - 1920)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, C.12, s.113.

²⁹⁰ Stanford J. Shaw – Ezel Kuran Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, e yayınları, İstanbul, 2004, C.2, s.242.

Kızıldeniz sahillerinde Berbera gibi bazı yerleri idaresine almıştır. Yine aynı yıl içerisinde Sevakin'e 4000 kişilik İngiliz kuvveti çıkarılmıştır. Mehdi meselesinden dolayı abluka altında tutulan Sudan'ın Sevakin tarafındaki abluka kaldırılarak kıta ticaretini buraya sevk etmeye çalışıyordu. Mısır Yüksek Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın raporuna göre İngiltere'nin amacı, Sudanlılar'ı kendi tarafına çekmek istemeleriydi. Diğer taraftan İtalya, İngiltere'nin teşvikiyle, Kızıldeniz sahilinde işgallere başlamıştır. 1885'de Osmanlı Devleti'nin sancağı bulunan Masavva'yı işgal etmiştir. 1896'da Kassala, İtalya'nın elinde bulunuyordu. Fransızlar'da 1888'de Zeyla yakınındaki Tacura yerleşmişlerdir. Sudan'ın işgalini düşünen İngiltere 1896'da Dongola'yı, Mısır adına, işgal etmiştir.²⁹¹

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Mısır adına Sudan'a müdahale etmesini istemiyor ve bundan rahatsızlık duyuyordu. Çünkü Sudan, Osmanlı Devleti toprağı olduğu için yapılacak tüm işlerin kendisiyle görüşülmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin amacı Sudan'daki Osmanlı hukukunu korumak ve İngiltere'nin Mısır'ı kullanarak yaptığı sömürge faaliyetlerine engel olmaktır.

Hartum, 1898 başlarında hâla Mehdi kuvvetlerinin elinde bulunmaktaydı. 2 Eylül 1898'de Kitchener kumandasındaki İngiliz-Mısır ordusu Kereri Savaşı'yla Mehdi yönetimine son vermiş ve Sudan'ı ele geçirmiştir. Bundan sonra İngiliz Hükümeti'nden gelen emre göre hareket eden Kitchener Sudan'da, Sevakin haricinde, İngiliz ve Mısır bayraklarını yan yana astırmıştır. Sudan'da Mehdi yönetiminin yıkılmasında Mısır'a sağlanan maddi ve askeri yardımlar nedeniyle kurulacak olan yeni idarede İngiltere'nin de hakkı olduğu savunulmuş ve buna uygun şekilde işler yapılması istenmiştir. Bu isteğin meşruiyetini sağlamak için ise Sudan'ın işgalinde orduda Türk nüfusunun azaltılması için çalışmalar yapılmıştır. Bunun için İtalyan'larla anlaşılmış ve Kassala İtalya'dan alınmış oraya Türk askerinin sevki sağlanmıştır. Böylece Dongola ve çevresine Mısır askeri yerleştirilmiş oluyordu. Sudan'ın işgali için hazırda bekleyen İngiltere, ortaya çıkan asker açığı ise İngiltere'den sağlanmıştır. 19 Ocak 1899'da İngiltere ile Mısır arasında yapılan anlaşmaya göre Sudan'da İngiliz – Mısır ortak idaresi kurulmuştur. Osmanlı Devleti ise Hartum'daki eski Osmanlı sarayına İngiliz bayrağının asılmasını kabul etmemiş

²⁹¹ Orhonlu, *a.g.e.*, s.156-160.

ve anlaşmayı tanımamıştır. İngiltere Hükümeti'ne konuyla ilgili protesto notası göndermiştir.²⁹² Kurulan ortak idareye göre Sudan, askeri ve sivil olarak İngiltere Kraliçesi'nin tavsiyesiyle Mısır Hidivi'nin tayin ettiği *Sudan Genel Valisi* tarafından idare olacaktır.²⁹³ Sudan için anlaşmanın imzalandığı 19 Ocak 1899'dan 1953'e kadar olan dönem Kondominyum²⁹⁴ Dönemi olarak tanımlanmıştır.

Sudan üzerindeki bu ikili sahiplenmeden dolayı Kondominyum Dönemi'nde Sudan'a "İngiliz – Mısır Sudan'ı" denilmiştir. Ancak asıl yönetim İngilizlerin elinde bulunmuştur.²⁹⁵ İngiltere Başbakanı olan Lord Salisbury, Mısır Yüksek Komiseri Lord Evelyn Baring Cromer'e, Sudan'la ilgili tüm konularda en büyük sözün İngiltere'ye ait olması gerektiğini söylemiş, Mısır hükümetinin de Sudan konusunda İngiltere'nin tavsiyelerine uymasını istemiştir. Mısır kamuoyu buna karşı çıkmış, Mısır'lı milliyetçiler de Mısır'ın Sudan üzerinde olan haklarının iadesini istemişlerdir.²⁹⁶ Ancak bu durum Sudan'ın 1956'daki bağımsızlığına kadar böyle devam etmiştir.

²⁹² Tarıç Mohammed Nour., "İngilizler'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul, 2005, S.8, s.115 - 117.

²⁹³ Orhonlu, *a.g.e.*, s.160.

²⁹⁴ Kondominyum, iki ya da daha fazla sayıda devletin, bir ülke ya da bölge üzerinde ortak yönetim sahibi olmasına denilmektedir. Sudan'da 1899-1953 yılları arasındaki İngiliz - Mısır yönetimini ifade eder.

²⁹⁵ Fatih Andı, "Sudan", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, C.13, s.380.

²⁹⁶ Cleveland, *a.g.e.*, s.121.

SONUÇ

Sudan'da Türk Dönemi, Muhammed Ahmed El-Mehdi'nin Hartum'u ele geçirmesiyle son bulmuştur. Türk Dönemi'nin sona ermesinde birçok neden rol oynamıştır. Bu nedenler hem Sudan idaresi hem Mısır idaresi hem Osmanlı Devleti idaresindeki yanlış uygulamalardır. İngiltere'nin politikalarını da bunlara eklemek gerekir.

Türk Dönemi'nin sona ermesinde Mehdi etkiliyse Mehdi'nin ortaya çıkmasına neden olan Sudan idaresi buna neden olmuş denebilir. Ancak Sudan, Mısır'dan gönderilen valilerle idare edildiği için Mısır'ın Türk Dönemi'nin sona ermesinde sorumlu olması gerekir. Osmanlı Devleti merkezinden uzak olan Mısır, aldığı imtiyazlarla bağımsız bir devlet gibi davranması ve Avrupa'yla ileri düzeyde olan ilişkisi Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırdığı gibi Mısır halkının ve Sudan halkının tepkisine de neden olmuştur. Ancak Sudan'da Türk Dönemi sona erdiğinde Mısır, İngiliz işgaline uğrayalı üç yıl olmuştu. Yani zaten Mısır'da Osmanlı Devleti dönemi çok büyük oranda sona ermişti. Bu durumda Sudan'da Mehdi hareketi başlamamış olsaydı, ki Tarih'te varsayım mümkün değildir, Mısır'ın işgali üzerine Sudan'da Türk Dönemi sona ermiş olacaktı. Mehdi hareketi bu durumda Sudan'ı İngiliz işgalinden on altı yıl korumuş olmalıdır.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da güçlü bir yönetim kurabilmesi için çok sayıda ve köklü değişiklikler, yenilikler yapması gerekiyordu. Bunların gerçekleşebilmesi için gerekli olan birçok şey Sudan'dan elde edilmiştir. Ancak Sudan'ın alınmasına sadece bu şekilde bakmak yanlış olacaktır. Osmanlı Devleti'nin bir valisi olarak Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı fetih politikalarını uygulaması gerekir. Ayrıca İslam dünyasının hamisi olan Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar için çok önemli olan Hicaz bölgesini korumak için yakın bölgelerin de idaresini üzerine alması gerekir. Diğer taraftan Sudan, Mehmet Ali Paşa tarafından bir sömürge olarak kullanılmamıştır. Ticari, sosyal ve dini olarak geliştirilmiş ve mamur hale getirilmiştir. Bunlarla birlikte Batı hayranlığı bulunan ve bağımsız bir devlet gibi davranabilen Mısır'ın, Sudan idaresinde bazı yanlış uygulamaları da bulunmaktadır.

Sudan'ın alınmasından sonra konulan yüksek vergiler ve toplanmasındaki yanlış uygulamalar zaman zaman Sudanlıların isyanına neden olmuştur. İsyanların

şiddetle bastırılmış olması da olumsuz durumlar içinde sayılabilir. Ancak isyanların bastırılma şekli sadece Sudan'a has olmayıp Osmanlı Devleti'ne de has değildir. Karakteri gereği isyanlar dünya genelinde şiddetle bastırılmıştır.

Sudan'da ki Türk Dönemi'nin bugünkü Sudan'ın oluşmasında da etkileri olmuştur. Sudan'ın başkenti olan Hartum, bu özelliğini Türk Döneminde Sudan idari merkezi olarak kazanmıştır. Daha öncesinde Hartum çok daha küçük ve ismi çok duyulmayan bir yerleşim birimidir. Ayrıca Türk Döneminden önce bölgede bulunan Func Sultanlığı'nın idare merkezi Sinnar'dı. O dönemde birer müdürlük olan yerler ise bugün Sudan'ın önemli eyaletleri veya şehirleri haline gelmiştir.

Sudan'ın iletişim ve ulaşımında ki gelişmeler de bu dönemde gerçekleşmiştir. Mısır'da demiryolu ulaşımının sağlanmasına paralel olarak Sudan'da da aynı çalışmalar yapılmıştır. Telgraf, Sudan – Mısır arasında iletişimi arttırdığı gibi Sudan'daki müdürlükler arasında da iletişimi sağlamıştır. Ancak Sudan'ın İngiliz işgaline uğramasından sonra gelişmesine yardımcı olacak bu teknolojilerin İngilizler tarafından sömürge faaliyetleri için kullanılmış olması muhtemeldir. Çünkü sömürgeciler için demiryolu Afrika'nın içlerine ulaşmalarını sağlayan en önemli araçtır.

Türk Dönemi boyunca Sudan'da toplamda yirmi beş Genel Vali görev yapmıştır. Görev sürelerinin uzunluğu ölümler haricinde genellikle Mısır idaresinin Sudan politikalarına göre şekillenmiştir. Hurşit Paşa, 1826 – 1839 yıllarında görev yapmıştır. On üç yıllık göreviyle Sudan'da en uzun süre kalan vali olmuştur. Hurşit Paşa, Sudan'da yeni kurulan Mısır – Türk idaresinin yerleşmesinde büyük rol oynamıştır.

Mısır'dan gönderilen valiler Mehmet Ali Paşa döneminde daha çok rütbeli kişiler olurken Abbas Paşa döneminde ise Sudan'a aynı önem verilmemiştir. Mehmet Ali Paşa'nın Sudan'a gönderdiği valilerden Ahmet Paşa Manikli, Mısır yönetici sınıfından olup Harbiye Nezaretinde görev almıştı. Said Paşa zamanında Sudan'a bir Hıristiyan olan Ermeni Arakil Bey'in atanması Müslüman Sudan halkı tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. İsmail Paşa zamanında Sudan'da pamuk ziraatına büyük önem verilmiş ancak pamuk ziraatını Sudan'da geliştiren Ahmet Mümtaz Paşa'nın doğrudan İsmail Paşa'yla diyalog kurması merkezi Sudan idaresini rahatsız

etmiştir. Yine bu dönemde Kızıldeniz'in önemli liman kenti olan Sevakin'in idaresi Cidde Eyaletinden alınmış ve Sudan'a bağlanmıştır.

Türk Dönemi'nden sonra, Mehdi Muhammed Ahmed'in teokratik idaresi başlamıştır. On üç yıl süren bu dönemde, Mısır'ı 1882'de işgal eden, İngiltere ekonomik sıkıntılardan dolayı Sudan'daki Mehdi idaresine müdahale etmemiştir. Ancak Fransa'nın bölgede faaliyet göstermeye başlaması üzerine Sudan üzerindeki menfaatlerini kaybetmek istememesinden dolayı 1896'da işgal hareketlerine başlamış ve 1898'de Hartum'u ele geçirmiştir. Bundan sonra Türk Dönemi boyunca Türk bayrağının dalgalandığı Hartum kalesine İngiliz bayrağı da asılmış ve Sudan üzerinde kondominyum anlaşması imzalanmıştır. Sudan, bağımsızlığını kazandığı 1956'ya kadar Mısır-İngiliz yönetimi altında kalmıştır.

Sudan'ın 1956'daki bağımsızlığından sonra ise ülkede iç karışıklık baş göstermiştir. Nitekim uzun yıllar iç savaşın yaşandığı Sudan 9 Temmuz 2011'de Sudan – Güney Sudan şeklinde ayrılmıştır. Bu gün Sudan'da meydana gelen olaylar iyi ya da kötü bir anda ortaya çıkmış durumlar değildir. Bir tarihi süreç içinde birbirini izleyerek devinim içinde bu güne ulaşmıştır. Sudan'daki durum sonuçlarına ve bakılan pencereye göre iyi ya da kötü olarak değerlendirilebilir. Ancak Sudan'ın günümüzde yaşadığı sorunların nedenleri İngiliz işgalinde kaldığı kondominyum dönemi içerisinde aranmalıdır. Sudan'daki Türk Dönemi, altmış beş yıl sürmüş olsa da, Sudan bugün hala bu dönemin olumlu manada izlerini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- ABBAS, Mekki., *The Sudan Question : The Dispute Over The Anglo-Egyptian Condominium 1884-1951*, Faber and Faber, London, 1952.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı Tarihi (Tarih-i Cevdet)*, Hikmet Neşriyat, İstanbul.
- ALTUNDAĞ, Şinasi., *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı – Mısır Meselesi 1831-1841*, Ankara, 1988.
- ATAÖV, Türkkaya., *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üni. Basımevi, Ankara, 1977.
- BROCKELMANN, Carl., *İslam Ulusları Ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK, Ankara, 2002.
- BRUİNESSEN, Martin Van., *Ağa Şeyh Devlet, İletişim*, İstanbul, 2010.
- CLEVELAND, William. L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- ÇAYCI, Abdurrahman., *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, TTK, Ankara, 1995.
- ÇETİN, Atilla., *Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, İstanbul, 1998.
- DOĞRU, Adil., *Sudan Dosyası*, Akabe, İstanbul, 1986.
- FAHMY, Khaled., *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- HATHAWAY, Jane., *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalân Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- HAZAR, Numan., *Türkiye Afrika İlişkileri*, Yeni Türkiye Yayınları, 2003.
- HİLL, Richard., *Egypt In The Sudan : 1820-1881*, Oxford University Press, London, 1959.
- HOLT, Peter Malcolm., *A History Of The Sudan From Coming Of Islam To The Present Day*, London, 1988.
- _____, *A Modern History Of The Sudan : From The Funj Sultanate To The Present Day*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1961.
- _____, *Egypt And The Fertile Crescent 1516-1922 : A Political History*, Cornell University Press, New York, 1967.
- HOURANİ, Albert., *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- IMBER, Colin., *Osmanlı İmparatorluğu 1300- 1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin., *Mısır'da Türkler Ve Kültürel Mirasları : Mehmet Ali Paşa'dan Günümüze*, İslam Konferansı Teşkilatı, İstanbul, 2006.

- KARAL, E.Ziya., *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.5, TTK, y.y., t.y.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, C.5, TTK, Ankara, 1999.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, C.6, TTK, Ankara, 2007.
- KAVAS, Ahmet., *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul, 2005.
- _____, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2011.
- _____, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006.
- KINDER, Hermann. Ve W. Hilgemann, *Dünya Tarihi Atlası*, (Çev. Leyla Uslu) C.1-2, Ankara, 2007.
- LAPİDUS, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, C. 1, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, *İslam Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay ve Mevlüde Ayyıldızoğlu, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- LOBBAN, Carolyn Fluehr., Richard Lobban ve John Obert Voll, *Historical Dictionary Of The Sudan*, The Scarecrow Press, London, 1992.
- LURAGHI, Raimondo., *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Halim İnal, e yayınları, İstanbul, 2000.
- MACMICHAEL, Sir Harold., *The Sudan*, London, 1954.
- MARTİN, B.G., *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, çev. Fatih Tatlıoğlu, İstanbul, 1988.
- MAZRUI, Ali., *Afrikalılar: Üç Farklı Kültürel Miras*, çev. Yusuf Kaplan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mehmed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul, (H.1326) 1908.
- Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, Kahire, 1312 (1894).
- Mısır Sâlnâmesi 1871*, Yay.Haz. Mustafa Öztürk ve Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No. 10, Elazığ, 2005.
- MİTCHELL, Timothy., *Mısırın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim, İstanbul, 2001.
- NELSON, Harold D., *Area Handbook For The Democratic Republic Of Sudan*, Washington, 1973.
- ORHONLU, Cengiz., *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.
- ORTAYLI, İlber., *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2003.
- ÖZEY, Ramazan., *Afrika Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2009.
- PAPPE, İlan., *Ortadoğu'yu Anlamak*, (Çev. Gül Atmaca), NTV Yayınları, İstanbul, 2009.

- QUATAERT, Donald., *Osmanlı İmparatorluğu 1700 – 1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, 2008.
- SAMUR, Sebahattin., *İbrahim Paşa Yönetimini Altında Suriye*, Kayseri, 1995.
- SANDER, Oral., *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)*, Ankara, 2005.
- SANTİ, Paul., Richard Hill, *The Europeans In The Sudan 1834-1878*, Oxford: Clarendon Press, New York, 1980.
- SARAY, Mehmet., *Türk – Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi*, İstanbul, 1998.
- SHAW, Stanford J. ve Ezel Kuran Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, çev. Mehmet Harmancı, e yayınları, İstanbul, 2004.
- SİNOUE, Gilbert., *Kavalalı Mehmet Ali Paşa : Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.
- SLATİN, Rudolf., *Fire And Sword In The Sudan*, London, 1935.
- SÜREYYA, Mehmet., *Sicilli Osmani*, Eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.
- ŞUKAYR, Naum., *Tarihü's-Sudan*, Darü'l-Cil, Beyrut, 1981.
- TRİMINGHAM, J. Spencer., *Islam In The Sudan*, Frank Cass, London, 1965.
- TURABİ, Hasan., *Sudan İslam Projesi*, (Çev. İslam Özkan, Vahdettin İnce), Ekin Yayınları, İstanbul, 1997.
- UÇAROL, Rifat., *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul, 2008.
- UĞUR, Hatice., *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÜNAL, Mehmet Ali., *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011.
- ZURCHER, Erik Jan., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul, 2009.

MAKALELER

- AKYILMAZ, Gül., “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 1-2, Ankara, Haziran-Aralık 2005, s.213-236.
- ALTUNDAĞ, Şinasi., "Sa'id Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.10, s.86-89.
- ANDI, Fatih., “Sudan”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, C.13, s.375-385.
- BECKER, Carl Heinrich., "Darfür", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.3, s.483-485.

- BİLGENOĞLU, Ali., “Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010 Bahar, C.3,S.11, s.147-161.
- BOSTAN, İdris., “Osmanlı Türk Devleti'nin Uzak Doğu ve Afrika Siyaseti”, *İslam Konferansı Teşkilatı Üye Ülkeler Ulaştırma Bakanları 1. Toplantısı*, s.200-206.
- CROWFOOT, John Winter., "Kordofan", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.6, s.854-855.
- DELAFOSSÉ, Maurice., “Sudan”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1967, C.10, s.772-776.
- DIETRICH, Ernst Ludwig., “Osman Digna”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.9, s.425-427.
- GENCER, Ali İhsan., "Tanzimat Fermanı'ndan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, C.11, s.422.
- HASAN Mekki Muhammed Ahmed,"Hartum", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.16, s.251-252.
- HAZAR, Numan., “Sultan II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti ve Afrika Siyaseti”, *Devr-i Hamid: Sultan II.Abdülhamid*, Ed.Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.4, Kayseri, 2011, s.185-217.
- _____, “Türklerin Afrika ile İlişkilerinin Kısa Tarihçesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.118-131.
- HİLLELSON, Sigmar., “Func”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.4, s.682-682.
- HOTİNLİ, Rauf Ahmed., “Arabi Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.1, s.470-473.
- KANE, Ousmane., “Müslüman Afrika ve Modernleşme Tecrübesi”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye* (Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı, 17-19 Kasım 2000 – İstanbul), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2001, s.163-181.
- KAVAS, Ahmet., “Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 2001, s.109-134
- _____, “Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın ikinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü”, *Yükselen Afrika ve Türkiye*, Der. Ahmet Kavas, Hasan Öztürk, Tasam Yayınları, İstanbul, 2006, s.103-108.
- _____, “Afrika'da Türklerin Hakimiyeti ve Kurdukları Devletler.” *Türkler Ansiklopedisi*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.575-588.
- _____, “Osmanlı Devleti'nin Afrika Kıtasında Hâkimiyeti ve Nüfuzu”, *Osmanlı*, 421-430.

- _____, “Osmanlı Devleti’nin Afrika Kıtasında Hâkimiyeti ve Nüfuzu”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 6/31, (2000), 188-198.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da Yerli Halkla Münasebetleri”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İstanbul, 12-15 Nisan 1999.
- _____, “Sudan”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.37, s.459.
- _____, “Türkiye’de Osmanlı Afrikası Araştırmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 2, 2003, s.513-528.
- _____, "Osmanlı - Darfûr Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, S.16, s.107.
- _____, "Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu- III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, 09-10 Haziran 2001, Ankara, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2002, s. 447-452.
- KİTAPÇI, Zekeriya., “Osmanlı Türkleri Afrika ve Emperyalizm”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, ŞUBAT 1990, S.38, s.10-15.
- KODAMAN, Bayram., “Osmanlı Siyasi Tarihi (1876 - 1920)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, C.12, s.19-197.
- NOUR, Tarıç Mohammed., “İngilizler’in Sudan’da Türk Dönemine Son Vermesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul, 2005, S.8, s.115 – 124.
- _____, “Siyah Afrika’da Osmanlı Şehirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, S.6, s.151-159.
- OESTRUP, J., "Abbas I", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1977, C.1, s.10-11.
- SAMUR, Sebahattin., “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (1770-1849) Sosyal Politikaları; Mısır Ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi.” *Bilimname*, XIII, 2007/2, s.131-138.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem., “Mehdi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.28, s.83.
- SIRMA, İ. Süreyya., “Fransa’nın Kuzey Afrika’daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan Abdülhamit’in Panislamist Faaliyetlerine Ait Bir Kaç Vesika”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.7-8, s.157-185.
- WARBURG, Gabriel R., “Some Social And Economic Aspects Of Turko- Egyptian Rule In The Sudan”, *Bellesten*, C. LIII, Ayırbaşım, Ağustos -Aralık 1989, S.207, s.669-795.
- YAVUZ, Yusuf Şevki., "İslâm İnancında Mehdi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, C.28, s.86-87.

DİĞER

A.Arşiv

BOA. A. Mkt. Mhm. 306-37, 14 S. 1281.

BOA. Hr.Mkt.293.12.1275.

BOA. HRT_h. Gömlek No: 0109 Hicri 30 Ramazan 1270, Doğu Afrika, Nil Nehri ve çevresi haritası

B.Tezler

AKDOĞAN, Veysel., "Sudan Mehdisinin İsyanına Dair Bazı Osmanlı Vesikaları (1881-1885)", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul,1993.

ALTUNAY ŞAM, Emine., "Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2001.

ÇELİK YASIT, Hümeyra., "Başlangıcından II. Meşrutiyete Osmanlı İmparatorluğu'nda Basın", Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2012.

EL-BASHİR, Ahmed E., *Confrontation across the Sudd: Southern Sudan's Struggle For Freedom: 1839-1965*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Howard University The Faculty Of The Graduate School Department Of History, Washington, 1974.

GRANT, Samuel Becker., "Modern Egypt And The New (Turco-Egyptian) Aristocracy", The University of Michigan, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Michigan, 1968.

NOUR, Tarıg Mohammed., "Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006.

ÖZKAYA Özer, Sevda., "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2007.

C.İnternet

"Charles George Gordon", Online Britannica Ansiklopedisi, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/239094/Charles-George-Gordon>, (16.04.2012).

"Kental", http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.4f9b982c3ad936.97464003, (25.04.2012).

- “South Sudan - Shilluk”, <http://www.joshuaproject.net/people-profile.php>, (25.04.2012).
- BURROW, Gerard N., "Clot-Bey: Founder Of Western Medical Practice In Egypt", <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2595236/?page=1>, (25.04.2012).
- HUSSEİN, S., "A Short History Of Telecommunications In The Sudan", <http://www.ses-sudan.com/ses-org/Arabic/download.aspx?id=34>, (09.05.2012).
- KAVAS, Ahmet., “Sudan Cumhuriyeti (Cumhuriyetü’s-Sûdân), http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/770/sudan_cumhuriyeti_cumhuriyetus-%C3%BBd%C3%A2n, (20.05.2012).
- NOUR, Tarig Mohammed., “Birinci Dünya Savaşı'nda Emperyalizme Karşı Türklerin Yanında Yer Alan Darfur Hakimi Ali Dinar (1898-1916)”, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=105>, (11.05.2012).
- ÖZGER, Yunus., “Mısır'ın İdari Ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha”, http://www.historystudies.net/Makaleler/1085193194_Yunus%20%C3%96zger.pdf, (23.05.2012).
- WARBURG, Gabriel R., “The Turco-Egyptian Sudan: A Recent Historiographical Controversy”, <http://www.jstor.org/stable/1570579>, (23.05.2012).

EKLER

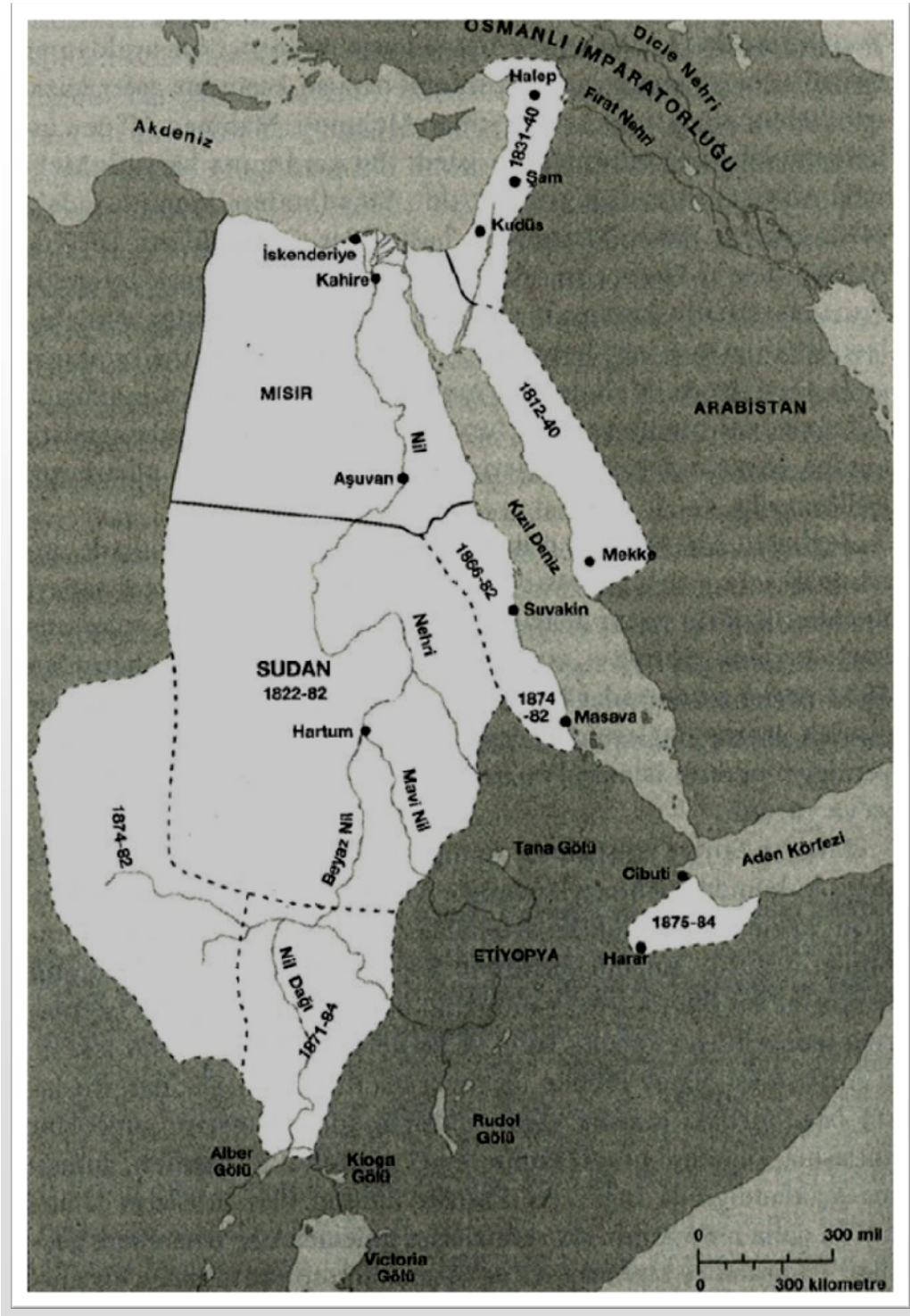
EK 1. Türk Dönemi Sudan Genel Valileri

1. Osman Bey 1825 - 1826
2. Mahu Bey 1826 - 1826
3. Hurşit Paşa 1826 - 1839
4. Ahmet Paşa Ebu Vidan 1839 - 1844
5. Ahmet Paşa Manikli 1844 - 1845
6. Halid Paşa 1846 - 1850
7. Abdüllatif Paşa 1850 - 1851
8. Rüstem Paşa 1851 -1852
9. İsmail Paşa Ebu Cebel 1852 - 1853
10. Salim Paşa 1853 – 1854
11. Ali Paşa Sırrı 1854 -1855
12. Ali Paşa Çerkez 1855 – 1857
13. Arakil Bey Ermeni 1857 – 1859
14. Hasan Bey Selamet 1859 - 1862
15. Muhammed Bey Rasih 1862 - 1863
16. Musa Paşa Hamdi 1863 - 1865
17. Cafer Paşa Sadık 1865-1866
18. Cafer Paşa Mazhar 1866 - 1871
19. Mümtaz Paşa 1871 – 1873
20. İsmail Paşa Eyyüb 1873 - 1877
21. Gordon Paşa 1877 - 1879
22. Rauf Paşa 1879 - 1882
23. Abdülkadir Paşa Hilmi 1882 - 1883
24. Alaaddin Paşa Sıddık 1883-1884
25. Gordon Paşa (2. Defa) 1884 – 1885

EK 2: Haritalar

Harita 1. 1789 yılında Biladü's-Sudan denilen bölgede bulunan devletler.

(<http://www.timemaps.com/history/africa-1789ad>)

Harita 1. Sudan ve civarının Mısır yönetimi altında bulunduğu yıllar.

(William. L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s.84.)

Harita 2. Mehmet Ali Paşa'nın 1839'daki sınırları ile Napolyon'un 1811 Sınırları
(Sinoue, *a.g.e.*, s.157.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Necdet YASIT
Doğum Yeri ve Yılı : Kale\ Denizli\1983
Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi\ Fen –Edebiyat Fak.\
Tarih Bölümü.
Yüksek Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi\ Sosyal Bilimler
Enstitüsü \ Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı.

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1. İngilizce (Orta)

İş Deneyimi

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi (Eylül 2009 - ..)